

КОНСТИТУЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПРАВОВІ РІШЕННЯ

Збірник матеріалів
міжнародної конференції
з нагоди відзначення 29-ї річниці
ухвалення Конституції України

Співфінансується
Європейським Союзом

COUNCIL OF EUROPE
CONSEIL DE L'EUROPE

Співфінансується
за підтримки Радії Європи

ОБСЕ

Організація за безпеки та
співробітництва в Європі

27 червня 2025 року | Київ

КОНСТИТУЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПРАВОВІ РІШЕННЯ

Збірник матеріалів
міжнародної конференції
з нагоди відзначення 29-ї річниці
ухвалення Конституції України

27 червня 2025 року
Київ

УДК 342.4(477)
К 64

ISBN 978-617-8528-03-4

К 64 Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення : збірник матеріалів міжнародної конференції з нагоди відзначення 29-ї річниці ухвалення Конституції України (м. Київ, 27 червня 2025 р.). Київ : ВАІТЕ, 2025. 146 с.

© Конституційний Суд України, 2025

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі

Видано за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно позиції авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проєктів ОБСЄ в Україні.

Зміст

Огляд міжнародної конференції з нагоди 29-ї річниці ухвалення Конституції України «Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення»	5
---	---

ТЕЗИ

Віктор БАРВИЦЬКИЙ Окремі аспекти виконання рішень Конституційного Суду України: порівняльно-правовий аналіз.	26
Олександр БАТАНОВ Екологічний конституціоналізм як концепт.	38
Наталія БАТАНОВА Особливості конституційно-правової відповідальності у сфері парламентаризму: проблеми доктрини та практики	46
Віктор БЕСЧАСТНИЙ Європейська інтеграція та європеїзація конституцій	55
Яутріте БРІЄДЕ Проблеми, пов'язані з договорами про кордон з росією: досвід Латвії та Естонії (Challenges Concerning Border Treaties with russia: the Experience of Latvia and Estonia)	59
Віктор ГОРОДОВЕНКО Тлумачення національних конституцій у світлі спільних цінностей ЄС: між автономією права ЄС та національною ідентичністю	65
Оксана КЛИМЕНКО Конституційна ідентичність у проекції викликів війни та повоєнного відновлення	73
Любов КНЯЗЬКОВА Конституційне право на працю: особливості реалізації у період воєнного стану	86
Василь КОСТИЦЬКИЙ Конституція як суспільний договір та суспільний консенсус подолання кризових соціальних проблем	92
Анастасія КОСТЮНІНА Про баланс між приватним та публічним інтересом.	96
Ольга ЛОТЮК Конституційні зміни та громадянське суспільство в умовах війни і повоєнного відновлення в Україні.	102

Дмитро ЛУБІНЕЦЬ

Конституційні гарантії прав і свобод людини в умовах воєнного стану: справедливий баланс між інтересами національної безпеки та допустимими обмеженнями прав і свобод 106

Наталія ОНІЩЕНКО

Дієвість правової системи в контексті конституційних положень: критерії оцінювання 112

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Ад'єктивний конституціоналізм як патологія 116

Олена ТОМКІНА

Українська наука і держава в умовах воєнного стану: конституційні «точки опори» . 123

Оксана ЩЕРБАНЮК

Restoration and Modernization of Constitutional Democracy: Post-war Challenges for Ukraine (Відновлення та модернізація конституційної демократії: повоєнні виклики для України) 128

Артем ЯНЧУК, Тамара МАЗУР

Конституціоналізм в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення України . . . 132

Огляд міжнародної конференції з нагоди ухвалення 29-ї річниці Конституції України «Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення»

Міжнародна конференція на тему «Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення», присвячена 29-річчю від дня ухвалення Конституції України, відбулася 27 червня 2025 року в місті Київ. Захід організовано Конституційним Судом України разом із Національною академією правових наук України у межах спільного проєкту Ради Європи та Конституційного Суду України «Підтримка розвитку конституційної юстиції в Україні», впровадженого в межах третьої фази спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи «Партнерство заради належного врядування», а також спільного проєкту Конституційного Суду України та ОБСЄ «Підтримка національних стейкхолдерів через покращення доступу до конституційної юстиції».

У роботі міжнародної конференції взяли участь судді Конституційного Суду України **Віктор Городовенко, Оксана Грищук, Василь Лемак, Олександр Петришин, Сергій Різник, Галина Юровська**, суддя Конституційного Суду України у відставці **Юрій Баулін**, Голова Верховної Ради України **Руслан Стефанчук**, Голова Верховного Суду **Станіслав Кравченко**, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини **Дмитро Лубінець**, судді органів конституційної юрисдикції європейських держав, представники органів державної влади та міжнародних організацій – Ради Європи, ОБСЄ, Європейського суду з прав людини, провідні фахівці, науковці, представники громадських організацій, працівники Секретаріату Конституційного Суду України.

Робота міжнародної конференції відбувалась у межах трьох пленарних сесій та експертних дискусій до кожної з них, учасники яких обговорювали сучасні виклики і правові рішення, пов'язані з дією Конституції України в умовах війни та під час повоєнного відновлення.

Модерували захід судді Конституційного Суду України **Оксана Грищук, Сергій Різник**, старший проєктний співробітник Програми ОБСЄ для України **Олександр Водянніков**.

Виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **Олександр Петришин** відкрив міжнародну конференцію з нагоди 29-ї річниці Конституції України вітальною промовою, наголосивши на значенні Основного Закону держави, який є наріжним каменем української державності, правової системи та національної ідентичності.

Олександр Петришин висловив слова вдячності учасникам міжнародної конференції, зокрема представникам органів державної влади, міжнародним партнерам та гостям із різних регіонів України, які знайшли можливість у непрості часи долучитися до важливого заходу, та щиро подякував Збройним Силам України і Силам Оборони, завдяки яким українці мають змогу жити, працювати і розвивати країну навіть в умовах війни, зокрема говорити сьогодні про такі цінності, як Конституція України, право, справедливість.

Виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України зауважив, що міжнародну конференцію, присвячену Дню Конституції України, можна вважати підсумковою після низки подібних заходів у наукових та навчальних установах, сталою традицією та логічним продовженням серії фахових дискусій, які Конституційний Суд України системно організовує протягом останніх років. Олександр Петришин наголосив, що в межах заходу обговорюватимуть роль Конституції України в умовах воєнного стану, глибоких трансформацій суспільства і держави, пошуку нових форм правового й інституційного життя, та запросив поважних гостей у своїх виступах позначати основні напрями подальшої спільної роботи, у тому числі в галузі конституційної правотворчості, конституційного законодавства.

Із вітальною промовою до учасників міжнародної конференції звернувся Голова Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **Руслан Стефанчук**. У своєму виступі він подякував науковій спільноті, представникам судової влади за участь у вже традиційному заході та підтримку конституційного розвитку України загалом.

Голова Верховної Ради України наголосив, що Конституція України, значення якої неможливо переоцінити, є стабільним фундаментом нашої держави, її головною опорою, особливо в умовах війни. На його думку, нині цінно спостерігати, як молоде покоління правників, суддів і науковців не лише вивчають Конституцію України, а й активно працюють над її практичним втіленням.

Руслан Стефанчук подякував міжнародним партнерам України за підтримку, зауваживши, що вже понад три з половиною роки вона є надзвичайно важливою, та відзначив прояв політичної солідарності, зокрема привітав рішення Ради Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Голова Верховної Ради України закликав європейських партнерів зберігати принциповість і не допускати блокування євроінтеграційних процесів. Руслан Стефанчук наголосив на тому, що Україна, перебуваючи у стані війни, сумлінно виконує всі умови на шляху до членства в Європейському Союзі, бореться за цінності, які закріплені в Конституції України і є цінностями вільного світу, тому має всі підстави очікувати взаємної підтримки.

Наостанок Голова Верховної Ради України висловив інтерес до обговорюваних під час заходу пропозицій та ідей, пов'язаних із роллю і значенням Конституції України в періоди війни та повоєнного відновлення України, оскільки впевнений, що такі рекомендації допоможуть державі ухвалювати правильні й мудрі рішення, а Український народ стане частиною історії успіху світової цивілізації та утвердження демократичних цінностей.

Голова Офісу Ради Європи в Україні **Мачей Янчак** привітав учасників міжнародної конференції та українців із державним святом. Він зазначив, що сьогодні Конституція України – це символ стійкості, людської гідності та дорожня карта для майбутнього України в сім'ї європейських країн.

У своєму виступі Мачей Янчак наголосив на тому, що підписання Угоди про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України має історичне значення. Це безпрецедентний крок у напрямі притягнення до відповідальності за один із найтяжчих міжнародних злочинів – злочин агресії, що полягає в незаконному застосуванні збройної сили проти суверенної держави. На його думку, це визначна подія не лише для Ради Європи, а й для України, яка була представлена на найвищому політичному рівні у Страсбурзі (участь у заході взяв Президент України). Це вкотре підкреслює ключове значення базових принципів міжнародного правопорядку та концепції невідворотності відповідальності за агресію.

Мачей Янчак зазначив, що Рада Європи пильно стежить за процесом відбору кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України, висловив сподівання на якнайшвидше відновлення кворуму в органі конституційної юрисдикції та схвалив розроблення Правил професійної етики суддів Конституційного Суду України.

Спікер зазначив, що Конституція України є основою для відбудови демократичного врядування, відновлення довіри до громадських інституцій і забезпечення прав людини й верховенства права, в чому Рада Європи є надійним партнером. За його словами, Конституційний Суд України має бути незалежним і непохитним у часи війни та повоєнної відбудови.

Зазначивши про тривалу співпрацю Ради Європи із Конституційним Судом України, Мачей Янчак наголосив на впровадженні спільних проєктів, які реалізують через експертні обміни, діалоги, залучення в цей процес європейських інституцій, та висловив готовність і надалі підтримувати Україну на її шляху до Європейського Союзу.

Спеціальний представник Головування – Координатор проєктів ОБСЄ в Україні **Петр Мареш** у своєму виступі зазначив, що конституційна історія України, маючи глибоке коріння, у 1996 році подарувала Основний Закон держави, яка обрала демократичний шлях. У 2019 році в Конституції України

було закріплено прагнення українців до європейського майбутнього, підтверджене обранням стратегічного курсу на набуття повноправного членства в Європейському Союзі й НАТО.

Петр Мареш наголосив, що Україна проходить найскладніше випробування – конституційний розвиток в умовах воєнної агресії, та висловив слова вдячності й захоплення хоробрістю українських військовослужбовців, які захищають не тільки Україну, а й Європу та європейські демократичні традиції.

На завершення урочистого відкриття міжнародної конференції її учасники зробили спільну світлину.

Модератором першої пленарної сесії на тему **«Конституція України та конституціоналізм в умовах війни»** виступила суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор **Оксана Гришук**.

Під час першої сесії учасники конференції зосередилися на ключових викликах, які постають перед українським конституціоналізмом в умовах війни. Обговорення стосувалися того, як Конституція України забезпечує стабільність державності у період збройної агресії, де проходить межа між захистом національної безпеки та збереженням прав людини, чи потребує конституційна модель України оновлення з урахуванням воєнного досвіду. Окрему увагу було приділено питанню легітимності рішень у кризових і надзвичайних умовах та ролі уроків війни для розвитку сучасного українського і європейського конституціоналізму.

Почав обговорення зазначених питань суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **Василь Лемак**, виступивши із доповіддю на тему *«Роль Конституційного Суду України в утвердженні принципу поділу влади: виклики воєнного стану»*.

Суддя підкреслив важливість святкування 29-ї річниці Конституції України, яке, за його словами, є ще однією нагодою для ґрунтовного осмислення принципів Основного Закону України, в якому, зокрема, втілено ідеї поділу влади і поваги до прав людини.

Надаючи ідеї поділу влади фундаментального значення, Василь Лемак акцентував на тому, що не буває поваги до прав людини там, де немає поділу влади, адже саме це створює умови для захисту людської свободи й гідності. Доповідач звернув увагу, що поділ влади є не лише теоретичною концепцією, а й практичним інструментом запобігання узурпації влади та порушенню конституційних гарантій прав людини. Василь Лемак наголосив, що в умовах сьогодення вже неможливо розглядати поділ влади, закріплений у статтях 6 та 19 Конституції України, лише як формальний розподіл функцій. Натомість необхідно говорити про більшу гнучкість і взаємодію між органами влади, що підтверджує європейська практика.

Особливу увагу в своєму виступі суддя приділив ролі Конституційного Суду України в системі стримувань і противаг та зазначив, що, будучи відокремленою від системи судоустрою, ця інституція є невід'ємною частиною судової влади, яка після конституційної реформи 2016 року ще впевненіше протистоїть впливу політичних гілок влади.

Василь Лемак навів статистику на підтвердження вагомої ролі Конституційного Суду України в захисті Конституції України навіть в умовах війни. Так, Конституційний Суд України після 24 лютого 2022 року ухвалив 41 рішення, серед яких: 11 – про конституційність законів України та інших правових актів; 30 – про їх неконституційність. Лише за минулий рік було ухвалено 13 рішень, з яких більшість – про невідповідність Конституції України законів України та інших правових актів.

Насамкінець суддя Конституційного Суду України подякував організаторам міжнародної конференції та міжнародним партнерам за підтримку України.

Обговорення продовжив Голова Верховного Суду, член Вищої ради правосуддя за посадою, кандидат юридичних наук **Станіслав Кравченко** з доповіддю на тему «*Національні суди як втілення та захист конституційного порядку під час війни*». Подякувавши всім присутнім за можливість зустрічі та спілкування з нагоди 29-ї річниці Конституції України, доповідач зауважив, що національні суди під час війни є не лише гарантом захисту прав і свобод громадян, а й ключовим інститутом підтримання конституційного ладу, стабільності та правопорядку в державі.

Промовець зосередив увагу на викликах, з якими стикаються національні суди в умовах війни: окуповані території, на яких 20 % судів не працюють і не здійснюють правосуддя; робота судів у небезпечних умовах на прифронтових територіях; організаційні питання (значна кількість переміщених осіб у країні) тощо. Станіслав Кравченко подякував усьому суддівському корпусу, апаратам судів за мужність у виконанні своїх обов'язків і констатував, що в складних умовах війни національні суди не припинили своєї роботи – її стало більше. Внесення змін до Кримінального кодексу України та розширення категорії «військові злочини» надали можливість національним судам розслідувати понад 170 тисяч злочинних діянь, відкрити 2 570 проваджень щодо них, близько 2 тисяч із яких розглянуто. Особливу увагу приділено злочинам, передбаченим статтею 437 «Злочин агресії» та статтею 438 «Воєнні злочини» Кримінального кодексу України. Перші з них вже розглянуто у Верховному Суді, що дало змогу сформувати відповідні підходи і практики. Особливої уваги, за словами доповідача, заслуговують злочини проти національної безпеки. Станіслав Кравченко зазначив, що війна змусила внести зміни до законодавства стосовно кримінальної відповідальності за колабораціонізм. На сьогодні за цією

категорією справ до суду надійшло близько 13 тисяч проваджень, половину з яких вже розглянули суди першої інстанції.

Спікер приділив увагу питанням боротьби з корупцією і зазначив, що в нинішніх умовах варто говорити про такі діяння саме в контексті злочинів проти національної безпеки.

Окрім інформації щодо військових злочинів і їх розгляду судами, доповідач зупинився на питанні захисту конституційних прав мирного населення, як-от захист життя, здоров'я, збереження власності, та наголосив на важливості й ефективності їх розгляду національними судами і до війни, і під час неї.

У своєму виступі Голова Верховного Суду згадав також про Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду, який уже в перший рік війни надав чітку позицію щодо звернень громадян стосовно відшкодування збитків, завданих війною; про суди адміністративної юрисдикції, до яких звернулися понад 600 тисяч громадян за захистом своїх порушених прав; про суди господарської юрисдикції, які вирішують не тільки питання, пов'язані з діяльністю військово-промислового комплексу, а й ті, які війна сама по собі не припиняє (розірвані угоди, банкрутство).

Підсумовуючи виступ, Станіслав Кравченко повідомив, що Верховний Суд щороку розглядає понад 90 тисяч справ у всіх юрисдикціях, і запевнив у тому, що українські суди є і будуть на сторожі як конституційного устрою держави, так і конституційних прав і свобод громадян.

Із вітальним словом виступила суддя Конституційного Суду Латвійської Республіки **Яутріте Брієде**, яка у своєму виступі підкреслила надзвичайну важливість території держави як однієї з її ознак та чітко визначених кордонів із сусідніми країнами.

Яутріте Брієде ознайомила присутніх із історією договору про взаємний державний кордон Латвійської Республіки та росії, починаючи з моменту його укладання у 1920 році як Мирного договору, в якому росія беззастережно визнавала незалежність, самовизначення, суверенітет Латвійської Республіки та добровільно і назавжди відмовлялася від усіх прав стосовно народу та землі Латвії, та його продовження в основі Декларації «Про відновлення незалежності Латвійської Республіки», ухваленої в 1990 році. Доповідачка зосередила увагу на особливому статусі Абрєнського району та розглянула період, коли держави Балтії було включено до складу СРСР у результаті процедур, які зовні нагадували добровільне, але насправді були примусовим приєднанням.

Конституційний Суд Латвійської Республіки в рішенні 2007 року, пояснюючи складні поняття, як-от агресія, окупація та анексія, юридично обґрунтував правову безперервність Латвійської Республіки та вказав, що незаконна

анексія території держави іншою державою не визнається на міжнародному рівні, а отже, держава продовжує існувати *de jure* і тому її можна відновити *de facto*. Зміни статусу території внаслідок незаконної агресії є незаконними на міжнародному рівні незалежно від процедури, обраної державою-агресором. Передання частини території Латвії Російській РФСР у 1944 році також було незаконним. Конституційний Суд Латвійської Республіки вирішив юридичну долю території Абрене і зазначив, що права на неї може бути передано лише у спосіб укладання договору про кордон.

Латвійська Республіка, прагнучи вступити до Європейського Союзу та НАТО, відчувала тиск західних партнерів щодо підписання договору про кордон із росією, оскільки вони не хотіли допускати навіть найменших підстав для територіальних суперечок із росією після того, як східний кордон Латвії стане кордоном Європейського Союзу та НАТО з цією країною. Не було жодних сумнівів у тому, що росія намагалася використати прикордонне питання для перешкоджання зближенню Латвії та Естонії із Заходом. Доповідачка зауважила, що договори про кордони, підписані між Латвійською Республікою та росією, а також Естонською Республікою та росією, попри їх підписання залишаються нератифікованими.

Ютріте Брієде акцентувала, що хоча історичний контекст відрізняється, деякі висловлені під час її виступу міркування можуть бути корисними для України та зміцнення її державності, особливо з огляду на той факт, що стосовно окупованих територій України росія частково повторює сценарій, реалізований у країнах Балтії. Підтримуючи Україну, доповідачка закінчила виступ віршем українського поета Платона Воронька про рідну землю.

Про конституційні гарантії прав і свобод людини в умовах воєнного стану та забезпечення справедливого балансу між інтересами національної безпеки і допустимими обмеженнями прав і свобод у своєму виступі розповів Уповноважений Верховної Ради України з прав людини **Дмитро Лубінець**.

Доповідач зупинився на ключових аспектах захисту прав людини. Насамперед він наголосив на тому, що навіть в умовах війни Конституція України має діяти, що прав людини та основоположних свобод в архітектурі державної безпеки нашої країни варто дотримуватися навіть в умовах агресії росії. Якщо певні обмеження прав і свобод людини мають місце, то вони повинні бути виправданими, чітко визначеними законом, тимчасовими і недискримінаційними, відповідати принципу пропорційності, їх слід застосовувати лише в межах, необхідних для досягнення легітимної мети, а саме – забезпечення національної безпеки та оборони.

Дмитро Лубінець звернув увагу, що на інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладено обов'язок щоденного гарантування

захисту прав і свобод людини, та подякував Конституційному Суду України за співпрацю в цьому напрямі, зазначивши, що лише спільними зусиллями можливо максимально ефективно реагувати на сучасні виклики.

Згадавши про інститут конституційної скарги, запроваджений в Україні у 2016 році, доповідач наголосив, що попри те, що громадяни можуть звертатися з такими скаргами безпосередньо до Конституційного Суду України, вони часто звертаються спочатку до омбудсмана, вважаючи, що така скарга автоматично матиме більше значення. Він навів статистичні дані, відповідно до яких у 2022 році омбудсман отримав 42,5 тисячі звернень, у 2023 році – 95,5 тисяч, а в 2024 році – 123 221 звернення. Фактично, з 2022 року до 2024 року кількість звернень зросла втричі. Так само збільшується кількість звернень стосовно напрацювання конституційної скарги, однак більшість із них отримують негативні відповіді, оскільки часто немає юридичних підстав для відкриття конституційного провадження. Як приклад, доповідач навів ситуацію травня 2023 року, коли омбудсман отримав декілька звернень від громадян України стосовно відкриття конституційного провадження щодо визнання припису частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України таким, що не відповідає Конституції України, тобто є неконституційним. Було надано відповідь про відсутність правових підстав для напрацювання конституційної скарги, що підтримав Конституційний Суд України, який у своєму рішенні визнав частину шосту статті 176 Кримінального процесуального кодексу України конституційною, що корелювалося з позицією омбудсмана.

Доповідач подякував Конституційному Суду України за ухвалене Рішення від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 щодо визнання неконституційним положення частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України, що передбачало можливість автоматичного продовження до двох місяців запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, зазначивши, що над аналізом конституційності цієї норми, яка зумовлювала порушення права на свободу та особисту недоторканність, Офіс Омбудсмана України працював ще з моменту її ухвалення Верховною Радою України.

Після завершення виступів розпочалася *перша експертна дискусія*, участь у якій взяли посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України **Антон Кориневич**, директор Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Дорадчої групи експертів, доктор юридичних наук, професор **Оксана Васильченко**, директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України, заступник Голови Науково-консультативної ради

Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України **Олександр Скрипнюк**.

Розпочав дискусію **Антон Кориневич**, який привітав учасників конференції з Днем Конституції України, відзначив її особливий статус та характер, акцентував на тому, в який спосіб Конституція України забезпечує стабільність у державі під час збройної агресії росії. Він звернув увагу присутніх на те, що конституція в межах правової системи будь-якої держави є найвищим благом, найвищою нормою в ієрархії правових джерел. За змістом Конституція України відповідає основним вимогам та нормам міжнародного права, тоді як багато норм конституції росії є нікчемними, оскільки вони порушують основоположні принципи міжнародного права. Антон Кориневич подякував судді Конституційного Суду Латвійської Республіки пані Яутріте Брієде за її докладний виступ щодо договорів про державний кордон і нагадав, що чинні та будь-які інші договори з росією про державні кордони підтверджують сталість нашої позиції щодо територіальної цілісності, зокрема на міжнародній арені.

У своєму виступі Антон Кориневич нагадав, що Велика палата Верховного Суду ухвалила знакове рішення щодо статті 437 Кримінального кодексу України, спрямоване на забезпечення справедливого притягнення до відповідальності за злочин агресії завдяки розширенню кола потенційних суб'єктів злочину. Це рішення позитивно оцінила міжнародна спільнота, воно стало передвісником майбутнього увідповіднення статті 437 Кримінального кодексу України приписам статті 8 Римського Статуту.

Окремо промовець розглянув актуальне питання створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, охарактеризувавши його як нового суб'єкта міжнародного права. Акцентуючи на цінності Конституції України, Антон Кориневич зазначив, що вона забороняє створення надзвичайних та особливих судів, участь у них суддів-іноземців, а отже, у Верховному Суді неможливо створити будь-який підрозділ, схожий до такого трибуналу. Доповідач наголосив, що Україна після підписання Угоди про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України має пройти етап її ратифікації, після чого буде ініційовано вирішення організаційних питань щодо початку роботи цієї інституції. Насамкінець він подякував усім міжнародним партнерам, передусім Раді Європи, назвавши створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України видатною подією не лише для України, а й для європейського правового простору загалом. Антон Кориневич наголосив, що для запровадження такого трибуналу ще необхідно підписати розширену часткову угоду, яка надаватиме можливість іншим державам долучатися до роботи цієї інституції через участь у керівному комітеті, фінансування його роботи,

можливість обрання суддів, прокурора. Насамкінець промовець подякував усім за допомогу Україні в її прагненні бути частиною європейської спільноти.

Обговорення продовжила **Оксана Васильченко**, яка на початку свого виступу подякувала за запрошення та можливість поділитися своїми думками в такому поважному середовищі. Вона погодилася з основними ідеями, які обговорювали попередні спікери стосовно цінності Конституції України та поваги до неї, неможливості змінювати її на догоду певним політичним європейським рухам або іншим силам. На її переконання, продовження виконання своїх функцій, зокрема, судовою владою та омбудсманом в умовах агресії росії дало можливість об'єднатися державі та інститутам громадянського суспільства.

Доповідачка акцентувала на тому, що повага до конституційних цінностей виявляється не у внесенні змін до Конституції України, а в бажанні її виконувати і не порушувати як органами державної влади, місцевого самоврядування, так і громадянським суспільством.

На завершення дискусії виступив **Олександр Скрипнюк**. Насамперед він привітав учасників заходу з 29-ю річницею Конституції України та побажав усім перемоги і досягнення стабільного та справедливого миру. Доповідач зауважив, що вже вчетверте День Конституції України відзначають в умовах війни, нагадав про заборону внесення змін до Основного Закону держави під час воєнного стану, проте висловив позицію, що гарантування захисту національної безпеки, зокрема територіальної, може виправдати такі зміни. Йдеться не тільки про забезпечення перемоги над ворогом, а й про майбутнє мирне відновлення України.

Як наголосив доповідач, у післявоєнний період необхідно оновлювати Конституцію України та розвивати систему конституційного законодавства. З огляду на сучасні виклики постане нагальна потреба внесення змін до Конституції України щодо утвердження національної ідентичності та зміцнення інститутів громадянського суспільства. Зокрема, Олександр Скрипнюк окреслив такі напрями: створення конституційно-правової основи забезпечення національної безпеки та оборони через співпрацю з міжнародними партнерами і підвищення обороноздатності країни; забезпечення безпеки та захисту прав і свобод людини та громадянина; забезпечення економічної, екологічної, інформаційної безпеки України; посилення механізмів прямої демократії та гарантії прав і свобод людини, особливо внутрішньо переміщених осіб із акцентом на їх інтеграцію в суспільство та соціальний захист; завершення реформи децентралізації влади, що має ключове значення для подальшого розвитку Української держави і української державності; вдосконалення адміністративно-територіального устрою України, визначення статусу Автономної Республіки Крим.

Друга сесія міжнародної конференції на тему «**Конституція як основа повоєнного розвитку держави**», модератором якої виступив старший проєктний співробітник Програми ОБСЄ для України, кандидат юридичних наук **Олександр Водяніков**, розпочалася з доповіді судді Конституційного Суду України, кандидата юридичних наук, заслуженого юриста України **Галини Юровської**, яка розповіла про застосування принципу домірності обмежень конституційних прав під час воєнного стану та повоєнного відновлення.

Суддя зосередила увагу на особливостях рішень Конституційного Суду України, ухвалених під час дії воєнного стану, та визначила ключові принципи, яких дотримується Конституційний Суд України: «будь-яке обмеження прав і свобод має ґрунтуватися на Конституції України та бути чітко прописаним у законі», обмеження повинні бути тимчасовими, а в повоєнний час мають бути скасовані. У цьому контексті Галина Юровська навела юридичні позиції Конституційного Суду України, в яких застосовано принцип домірності як важливий складник верховенства права, що тісно пов'язаний із легітимними (правомірними) очікуваннями, є важливим для визначення міри відповідальності та забезпечення балансу між захистом національної безпеки і дотриманням конституційних прав людини тощо. Серед них – рішення щодо спеціальної конфіскації, непорушності права власності, гарантування права на судовий захист у малозначних спорах, посиленого соціального захисту військовослужбовців, індивідуалізації юридичної відповідальності за порушення прав споживачів, захисту митних інтересів України, доступу до суду касаційної інстанції в цивільному судочинстві тощо.

Підсумовуючи свій виступ, суддя підкреслила, що сутність і значення принципу домірності полягає в тому, що будь-які заходи, яких вживає держава, мають бути співмірними з легітимною метою, якої вони прагнуть досягти, тобто обмеження має бути необхідним, адекватним та мінімально обмежувати права людини.

В обговоренні взяла участь професор юридичного факультету Університету імені Миколаса Ромеріса, суддя Конституційного Суду Литовської Республіки (2005–2014) **Томас Бірмонтієне**. У своєму виступі доповідачка зацентрувала на ролі Конституційного Суду України в післявоєнних конституційних реформах та викликах, які очікують нашу державу після завершення війни.

Із вітальним словом та доповіддю на тему «**Конституційні засади післявоєнного оновлення: де знайти точку опори?**» виступила завідувач кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор **Ольга Лотюк**.

Промовиця зазначила, що зараз увага багатьох науковців зосереджена на тому, що чекає Україну після завершення війни, яким буде її повоєнний стан, як розбудовувати державу. Одна з дилем, у чому впевнена Ольга Лотюк, стосуватиметься Конституції України: зберегти її текстуально в тому вигляді, в якому вона є, і розвивати положення чинного Основного Закону України через реалізацію, правозастосовну практику в спосіб не тільки тлумачення, а й розвитку Конституційним Судом України, або необхідна комплексна конституційна реформа і внесення серйозних змін до Основного Закону держави. Залежатиме це від того, наскільки критичними будуть зміни в суспільстві й державі та чи потребуватимуть вони такого вартісного оновлення, як внесення змін до Конституції України. Виникне багато питань, які необхідно буде вирішити: врегулювання територіальної організації державної влади, особливостей здійснення місцевого самоврядування, конституційно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

У другій частині свого виступу Ольга Лотюк зупинилася на питанні розвитку громадянського суспільства, його інститутів, взаємодії з державою. На її думку, із 2014 року рівень такої взаємодії докорінно змінився і досягнув стрімкого розвитку в 2022 році, коли наша держава вистояла завдяки громадянському суспільству, яке, приєднавшись до Сил Оборони, стало на захист Української держави. Громадські організації, різноманітні благодійні фонди вирішують питання надання допомоги Силам Оборони, внутрішньо переміщеним особам тощо. Саме ці відносно нові принципи взаємодії громадянського суспільства і держави, це паритетне партнерство, на переконання доповідачки, мають бути закріплені на конституційному рівні. Унормування принципу партнерства громадянського суспільства і держави в забезпеченні захисту конституційних прав і свобод людини та утвердження верховенства права є одним із тих основоположних дієвих конституційних принципів, який сьогодні на практиці доводить свою ефективність. Ключ до розв'язання проблеми налагодження ще тіснішого партнерства між інститутами громадянського суспільства і державою перебуває у площині застосування партисипаторної демократії. За таких умов представники громадянського суспільства можуть брати активнішу участь у політичних процесах, управлінні державними справами, реалізації регіональної політики, здійсненні місцевого самоврядування тощо.

Під час *другої експертної дискусії* учасники зосередили увагу на ролі Конституції України у процесі повоєнного відновлення держави. Обговорювали питання ефективного використання потенціалу Основного Закону України для побудови справедливих і дієвих державних інститутів, а також для відновлення довіри громадян до влади. Важливе місце в експертній дискусії посіли питання незалежності Конституційного Суду України та пошуку способів зміцнення довіри до нього у період повоєнної трансформації держави. Окремо порушували

аспекти вдосконалення процедур конституційного контролю відповідно до нових викликів, що постали перед Україною.

Участь в обговоренні взяли керівник юридичного департаменту Конституційного Суду Латвійської Республіки **Крістапс Тамуш**; заступник директора Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, член президії НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **Наталія Оніщенко**; декан юридичного факультету Державного університету Іллі, міжнародний юридичний радник, спеціальний радник Конституційного Суду України, Голова Конституційного Суду Грузії (2006–2016) **Георгій Папуашвілі**; радник з юридичних питань Німецького фонду міжнародного правового співробітництва **Геннадій Рижков**; завідувач кафедри процесуального права юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор юридичних наук, професор **Оксана Щербанюк**.

Виступ **Крістапса Тамуша** був присвячений темі «Конституція як основа повоєнної державної політики». Доповідач зосередив увагу на тому, що Конституція України не повинна зазнавати жодних революцій, а має бути гарантом стабільності у перехідний період, інструментом зміцнення внутрішньої та зовнішньої довіри до влади. Також він наголосив, що Конституційний Суд України має оцінювати правомірність перехідних заходів і не допускати свавілля в державі, а процедури конституційного контролю можна і варто вдосконалювати, оскільки в період трансформацій особливо актуальною є їх швидкість і ефективність.

Наталія Оніщенко подякувала за запрошення та зазначила, що Конституція України – це код нації, вмістилище прав, свобод і законних інтересів людини та програма правового розвитку. Водночас Основний Закон України має бути легітимним, стабільним, прагматичним і прогностичним. Якщо говорити про стан правової системи і міжнародного права сьогодні, то останнє, як вважає доповідачка, потребує трансформацій, але це не може відбуватися в одноосібному порядку. Ці дві системи (внутрішньодержавна і міжнародна) – однієї правової реальності, тому якщо одна реальність не працює, це позначатиметься на іншій, наприклад, праві внутрішньодержавному, тобто на правовій системі, яку зараз доречно пов'язувати з доктриною правомірних сподівань. На думку Наталії Оніщенко, говорити про розвиток правової системи неможливо без концептуального методологічного інструментарію, де важливі і підходи, і принципи. Завершуючи виступ, науковиця зазначила, що в період військового стану доречно говорити не тільки про право людини на життя, а й про право людини та народів на мир, що вкрай важливо.

Продовжив дискусію **Георгій Папуашвілі**, який привітав учасників конференції з 29-ю річницею ухвалення Конституції України та висловив повагу

колегам, адже навіть під час війни і судді Конституційного Суду України, і юристи-практики, і представники навчальних закладів знаходять час і можливості для зустрічі й обговорення довгострокових тем, пов'язаних із розвитком демократичної, європейської України.

Доповідач подякував Збройним Силам України, які виборюють демократію і незалежність, і з упевненістю заявив, що після війни Україна стане однією з найсильніших військових країн Європи. Він схвально оцінив підписання Угоди між Радою Європи та Україною про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України і зазначив, що міжнародна реакція та оцінка є безцінними для нашої держави.

Георгій Папуашвілі згадав, який шлях пройшла Грузія у своєму прагненні боротися за демократію, зміцнити демократичні інститути, стати частиною європейського простору та НАТО.

Прогнозуючи розвиток Української держави у післявоєнний період, доповідач зазначив, що Україна повинна бути інтегрована у свою природну європейську сім'ю. Для цього потрібно зберегти демократичні тенденції після війни і зміцнити демократичні інститути, тому що судова система все ще слабка, а під час війни важко реформувати всі сфери суспільства одразу. Варто пам'ятати, що росія, маючи агресорські плани щодо України, продовжуватиме гібридну війну, і це потребує створення в українському суспільстві військових демократичних інститутів, які стримували б міжнародне втручання. Необхідно вирішити низку проблемних питань: як зберегти баланс прав людини і водночас національний суверенітет; як протидіяти закордонному втручання невійськовими засобами тощо. Доповідач впевнений, що роль Конституційного Суду України в цьому та інших аспектах буде найважливішою, тому висловив сподівання про вирішення всіх кадрових питань, пов'язаних із призначенням суддів на посаду.

Геннадій Рижков зупинився на характеристиці повоєнної Конституції України і зазначив, що є два можливих способи її зміни. По-перше, потрібно внести зміни або оновити окремий розділ в Основному Законі України на випадок агресії, щоб забезпечити сталість діяльності відповідних органів влади і передбачити додаткові контрольні механізми задля збереження прав громадян під час воєнного стану. По-друге, потрібно створити окремий розділ у Конституції України у зв'язку зі шляхом Української держави до Європейського Союзу.

У своєму виступі доповідач також приділив увагу питанню вдосконалення діяльності Конституційного Суду України, зокрема щодо формування його суддівського корпусу, та поділився відповідним досвідом Федеративного Конституційного Суду Німеччини. У ситуації, коли призначення судді на посаду одним суб'єктом призначення не відбувається, німецький конституцієдавець передбачає, що таким правом призначення може скористатися інший суб'єкт

призначення і таке призначення вважатиметься легітимним. Геннадій Рижков наголосив на важливості сталості забезпечення діяльності Конституційного Суду України та запропонував варіант, за якого суддя-попередник здійснюватиме свої повноваження до призначення наступника.

Завершила обговорення **Оксана Щербанюк**, яка зазначила, що обрана тема другої сесії міжнародної конференції є актуальною, оскільки демократія та мир є тими двома критеріями, за якими слід оцінювати дієвість конституції. Саме перехідний конституціоналізм, або новий конституціоналізм, найкраще визначає багатогранну роль перехідних конституцій, і не даремно конституціоналізм нерозривно вплетений у трансформаційну політику, оскільки він кодифікує або трансформує певний консенсус. Доповідачка наголосила, що в розбудові миру важливим є насамперед створення стійких демократичних інституцій і їх ефективне функціонування.

Оксана Щербанюк зауважила, що зміни до Конституції України потрібні перш за все через європейську інтеграцію, яка потребує гармонізації конституційних норм із Копенгагенськими критеріями, стабільності демократичних інститутів, верховенства права, захисту прав людини і національних меншин, а по-друге – через повоєнні виклики, оскільки війна спричинила масові порушення прав людини, руйнування інфраструктури, зумовила потребу реінтеграції окупованих територій, статус яких, безумовно, необхідно визначити. Доповідачка навила приклади країн, які в післявоєнний період ухвалили нові конституції, але це мало неоднозначні наслідки. Тому вона запевнила присутніх у тому, що спочатку треба розуміти філософію внесення цих змін і їх контекст, оскільки поствоєнна реконструкція – це процес відновлення політичної, соціальної, економічної інфраструктури країни після руйнувань, конфлікту або війни. Це, по суті, багатовимірний процес, тому що він пронизує всю державу, має вирішальне значення не тільки для фізичної реконструкції, а й для відновлення суспільної довіри та сприяння довгостроковій економічній стабільності. Більше того, як зазначила доповідачка, реконструкція – це не короткочасний, а довготривалий процес, що стосується і матеріальної, і нематеріальної шкоди, спричиненої війною.

Конституційні зміни, на думку доповідачки, є ключовим інструментом для адаптації українського законодавства до вимог Європейського Союзу. Такі зміни, на її думку, мають стосуватися і діяльності Конституційного Суду України, для чого варто вивчати досвід інших держав і відпрацювати механізм підтримки Європейського Союзу.

Третю сесію на тему **«Європейський горизонт. Конституція України: між ідентичністю та інтеграцією»** модерував суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, доцент **Сергій Різник**.

Суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України **Віктор Городовенко** представив доповідь *«Тлумачення національних конституцій у світлі спільних цінностей ЄС: між автономією права ЄС та національною ідентичністю»*.

Суддя зазначив, що тема європейської інтеграції України є складною, багатовимірною та потребує системного підходу, в якому ключову роль відіграють конституційні органи правосуддя. Вибір України на користь євроінтеграції закріплено в Конституції України та підтверджено рішенням Європейської Ради від 25 червня 2022 року щодо надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу. У цьому контексті Віктор Городовенко згадав вислів професора Тетяни Комарової: «Із вимог Європейської Комісії випливає, що від активної та відкритої діяльності українських судів, розширення горизонтів їх правотлумачної та правозастосовної практики залежить позитивна оцінка європейськими партнерами нашого „домашнього завдання“». Доповідач зазначив, що надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу зумовлює потребу не лише у формальному наближенні законодавства до права Європейського Союзу, а й у гармонізації правозастосування, зокрема через діяльність Конституційного Суду України.

У цьому контексті Віктор Городовенко підкреслив роль спільних цінностей, визначених у статті 2 Договору про створення Європейського Союзу, – демократії, поваги до прав людини, верховенства права, рівності та недискримінації. На переконання судді, вказані цінності не є декларативними, вони мають інституційне значення як умова членства в Європейському Союзі та підґрунтя для застосування механізму санкцій згідно зі статтею 7 Договору про створення Європейського Союзу. У правовій системі Європейського Союзу вони є обов’язковими імперативами, що впливають на легітимність національного законодавства та практик, і тому мають бути враховані під час формування національної моделі взаємодії з правом Європейського Союзу.

Віктор Городовенко зазначив, що питання збереження національної ідентичності є особливо актуальним у контексті євроінтеграції. Окремо суддя приділив увагу питанню взаємодії між практиками Конституційного Суду України та Суду Європейського Союзу, зокрема щодо застосування методів тлумачення.

Обговорення продовжив суддя Європейського суду з прав людини від України, кандидат юридичних наук, доцент **Микола Гнатівський**, який наголосив на важливості проведення цієї міжнародної конференції, подякував усім спікерам за їх ґрунтовні доповіді та розглянув питання української конституційної ідентичності в європейському контексті та у світлі інтеграції України до європейських структур.

Доповідач зазначив, що українську конституційну ідентичність варто розглядати як таку, що вже охоплює основоположні речі (права і свободи, прагнення і зобов'язання жити в державі, яка керується верховенством права та в якій є плюралістична демократія), що закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та які тлумачить Європейський суд з прав людини. Він акцентував, що зараз конституційна ідентичність України має оборонний та захисний характер, але не від Європи, а від небезпечного, екзистенційного ворога, від «антиєвропейської» цивілізації. Україну варто розглядати як щит, захист для Європи, бар'єр, який ніколи не перетнути і який зупинить загарбників і ствердить перемогу Європи і європейської ідентичності як такої.

На думку Миколи Гнатовського, Конституція України 1996 року, якою б пострадянською її не вважали, є європейською за своїм змістом, адже написана на тлі приєднання України до Ради Європи, інтегрувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, пропагуючи європейські цінності, які лежать в основі Європейського Союзу, що свідчить про остаточний європейський вибір України та її приєднання до сім'ї справді європейських держав із їхньою відповідною ідентичністю. Поступові зміни до Конституції України 2019 року, що стосувалися закріплення прагнення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО, визначають ідентичність і сенс існування Української держави, принаймні в її сьогоdnішньому конституційному вимірі. Спікер назвав Конституцію України «живим» інструментом у діалозі з Європейським судом з прав людини і Судом Справедливості Європейського Союзу.

Із доповіддю виступила міжнародний консультант Ради Європи, професор права Університету Комплутенсе в Мадриді **Лорена Бахмаєр-Вінтер**, яка окреслила питання післявоєнного відновлення України, її шляху до Європейського Союзу, необхідності змін до Конституції України, ролі Конституційного Суду України в цих процесах.

Доповідачка акцентувала, що Україна вже має конституційний досвід, набутий під час війни, – це надзвичайний рівень інституційної сили, рішучості та здатності функціонувати навіть у найгірших умовах жахливої війни. Це свідчить про тверду прихильність і дотримання фундаментальних принципів і цінностей Європейського Союзу. Їх ефективна реалізація має відбуватися в межах плюралізму, недискримінації, толерантності, справедливості, солідарності та рівності між усіма людьми.

Лорена Бахмаєр-Вінтер продовжила свій виступ роздумами про те, чи справді існує потреба в новій Конституції України, оскільки вона вже відповідає традиційному конституціоналізмові XIX–XX століть і враховує захист прав, свобод і демократичну структуру. У суспільстві та науковому середовищі побутує думка, що автори Конституції України в 90-х роках ще були пов'язаними

з радянським режимом, що відобразилося на її змісті. Проте, на переконання доповідачки, Конституція України визнає права і свободи громадян, закріплює, зокрема, право приватної власності, право на житло і відпочинок, що свідчить про визнання соціальних програмних прав і солідарність із європейськими цінностями.

Завершуючи свій виступ, спікерка охарактеризувала систему правосуддя в Україні, яка, на її думку, помітно покращилася, але не позбавлена ознак корупції і має певні недоліки, що не впливають із тексту Конституції України. Питання здійснення правосуддя та надійні гарантії судової незалежності передбачено у відповідному Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Перспективи вступу України до Європейського Союзу вимагають завершення судової реформи задля підвищення ефективності правосуддя та довіри до судових органів.

Під час *третьої експертної дискусії* обговорювали ключові виклики та перспективи адаптації національного конституційного ладу України до стандартів Європейського Союзу. Учасники зосередилися на тому, які зміни до Конституції України є необхідними для забезпечення повноцінної євроінтеграції, як зберегти українську конституційну ідентичність, водночас гармонізуючи її з європейськими цінностями та правовими принципами. Також йшлося про теоретичні та практичні аспекти бачення майбутньої європейської України, яка органічно поєднує власну традицію конституціоналізму з вимогами членства в Європейському Союзі.

В експертній дискусії взяли участь керівник відділу виконання рішень Європейського суду з прав людини Генерального директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи, кандидат юридичних наук **Павло Пушкар**, декан факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат юридичних наук, доцент **Володимир Венгер**, Голова Національної соціальної сервісної служби України, кандидат юридичних наук, доцент **Василь Луцик**, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент **Дмитро Терлецький**, директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права і міжнародного права Ужгородського національного університету, національний консультант Ради Європи з конституційної та парламентської реформи, експерт із верховенства права і конституціоналізму Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, доктор юридичних наук, професор **Михайло Савчин**.

Розпочав експертну дискусію з темою «Вплив рішень Європейського суду з прав людини на формування практики конституційних судів в Європі» **Павло Пушкар**. У своєму виступі він зупинився на змістовій характеристиці інтеграційного та консенсуального підходів до тлумачення і захисту прав

людини. Інтеграційний підхід, на його думку, передбачає передусім певну синхронізацію тлумачення положень щодо прав людини, розміщених у каталозі прав відповідно до Конституції України і в каталозі прав відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Інтеграційний підхід передбачає взаємозв'язок між практикою конституційних судів Європи та практикою, власне, Європейського суду з прав людини. Так само, на думку промовця, це стосується і консенсуального підходу, тобто підходу, який інтегрує і певною мірою дає можливість подолати і звужити розбіжності між внутрішнім конституційним правом та міжнародним правом.

Як і попередні доповідачі, Павло Пушкар приділив увагу функціонуванню Конституційного Суду України в контексті євроінтеграції як засобу захисту прав відповідно і до Конституції України, і до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також у контексті виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Доповідач звернув увагу на питання конституційного суверенітету, пов'язуючи його із поняттям спільної відповідальності за дотриманням прав людини, що, на його думку, засновано на принципі субсидіарності й передбачає синхронізацію підходів у тлумаченні прав, які мають ґрунтуватися на інтеграційних та консенсуальних механізмах тлумачення каталогу прав відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Володимир Венгер погодився з попередніми доповідачами в тому, що питання конституційної ідентичності є дуже гострим і дискусійним в умовах повномасштабної війни. Спікер із упевненістю констатував, що впродовж 11 років війни і понад трьох років повномасштабного вторгнення Збройні Сили України, всі органи влади України, зокрема судова система, волонтерський рух і суспільство довели, що українська конституційна ідентичність є європейською. На його думку, каталог прав людини в Конституції України – сучасний, коректний, хоч і з певними нотками соціалізму, над подоланням яких працює Конституційний Суд України; місцеве самоврядування довело свою ефективність особливо в умовах повномасштабної війни, і Конституція України дає можливість для його подальшого розвитку; толерантність і недискримінація притаманні українському суспільству. Тому доповідач висловив переконання, що немає потреби в ухваленні нової Конституції України, натомість варто вдосконалити наявний текст Основного Закону держави: позбавити розділ II надмірного соціалізму і внести незначні зміни у зв'язку з євроінтеграцією.

Василь Луцик запропонував дещо змінити розклад дискусії і розглянути Конституцію України як спосіб збереження ідентичності українських дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які на початку війни були евакуйовані за кордон. Він зазначив, що жодних міжнародних механізмів на

той момент не було і жодна країна не мала аналогічного досвіду. Спікер зауважив, що Україна почала цей шлях, зокрема, зі статті 52 Основного Закону України, яка визначає, що саме держава несе відповідальність за дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Врахування цього факту дозволило колегам з інших держав допустити Україну на їх територію і проводити відповідні дії. Екстериторіальна дія норм Конституції України та ухвалена в грудні 2024 року резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи, яка визнала особливий статус українських дітей, дали змогу ефективно захищати інтереси дітей за кордоном, зокрема дітей, які перемістилися з батьками на територію Європейського Союзу та інших країн.

Василь Луцик підсумував, що про Конституцію України, зокрема, можна говорити як про інструмент, який не тільки дає змогу захищати ідентичність українських дітей за кордоном, а й сприяє тому, щоб вони поверталися в Україну для розбудови держави і ставали свідомими громадянами та зберігали українську ідентичність.

Дмитро Терлецький продовжив експертну дискусію і підкреслив значення Конституції України, погодившись із думкою про те, що зміни до неї необхідно вносити тільки у винятковому випадку. Спікер акцентував на особливому змісті статті 157 Основного Закону України і зауважив, що Україна – не єдина країна, яка має схожі статті в конституційному тексті, навівши приклад статті 79 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина, в якій зазначено про ті конституційні принципи, які ніколи не можуть бути змінені в чинній Конституції країни.

На думку доповідача, саме судова влада може запропонувати інструменти еволюційного розвитку української Конституції і української ідентичності за умов незмінюваності тексту Основного Закону держави. Безумовно, євроінтеграційні прагнення України, їх реалізація і, власне, розбудова Української держави мають виходити з того факту, що східний сусід у найближчій перспективі не перестане існувати. Більше того, необхідно справедливо і чесно визнати, що навіть зміна окремих персоналій не змінить сутності того режиму, який утвердився в цій державі. Цей контекст має бути обов'язково враховано в контексті розбудови України.

Завершив експертну дискусію **Михайло Савчин**, який розповів про інструмент автономного тлумачення і принцип конформного тлумачення, що знайшли відображення в положеннях преамбули Конституції України, та їх роль у формулюванні конкретних повноважень інститутів влади. Доповідач розглянув принципи пропорційності та домірності як важливі інструменти в діяльності судів, які захищають права людини, і в цьому контексті погодився, що доречніше говорити про точкові зміни Основного Закону України, ніж

ухвалювати його в новій редакції. На думку спікера, такі точкові зміни можуть стосуватися виборчого права, деяких питань імунітетів, забезпечення регіонального самоврядування, юридичного статусу громад.

Аналізуючи євроінтеграційні процеси України та їх відображення в Основному Законі України, Михайло Савчин зазначив, що українську конституційність необхідно характеризувати як європейську і слід виходити у європейський світовий простір як серйозний гравець, який може розвинути свої економічні, культурні й соціальні інтереси і диктувати умови, оскільки наша держава стає військово-оборонним оплотом Європейського Союзу і може здійснювати геополітичний вплив.

Із завершальною промовою на міжнародній конференції виступив **Олександр Петришин**. Підсумовуючи висловлені під час виступів і доповідей думки та ідеї, виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України висловив переконання, що зміни до Конституції України треба вносити лише у виняткових випадках. Крім того, він наголосив на значущості соціального аспекту, на характеристиці конституціоналізму як соціального проекту, який має об'єднати суспільство, на важливості запровадження органічних законів у системі нормативно-правових актів.

Олександр Петришин щиро подякував суддям Конституційного Суду України та органів конституційної юрисдикції європейських держав, науковцям і фахівцям за участь у міжнародній конференції, висловив переконання про вдало проведений захід і сподівання на те, що конференція з нагоди 30-річчя ухвалення Конституції України буде ще цікавішою та змістовнішою.

Під час міжнародної конференції переможців конкурсу на кращу наукову статтю, присвячену захисту прав і свобод людини і громадянина, нагородили почесними грамотами Конституційного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, пам'ятними сувенірами Видавничого дому «Юридика», ОБСЄ та іншими заохоченнями.

Окрім цього, під час заходу відбулося нагородження переможців V Всеукраїнських студентських змагань із конституційного правосуддя, що їх було проведено 20–21 червня 2025 року у Львові.

Віктор БАРВИЦЬКИЙ

заступник керівника

Головного організаційного управління

Апарату Верховної Ради України

Окремі аспекти виконання рішень Конституційного Суду України: порівняльно-правовий аналіз

Анотація. У статті розглянуто окремі проблемні питання щодо виконання рішень Конституційного Суду України, наведено практичний досвід деяких європейських конституційних судів. Автор наголошує на ролі Верховної Ради України у виконанні рішень Конституційного Суду України, відновленні правового регулювання та заповненні законодавчих прогалів після визнання Конституційним Судом України неконституційними відповідних законодавчих положень, що має наслідком забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Підсумовуючи, автор визначає пріоритетність проведення більш ґрунтовних наукових досліджень, спрямованих на удосконалення наявних правових механізмів виконання рішень Конституційного Суду України та, відповідно, удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Ключові слова: виконання рішень Конституційного Суду України, парламент, Верховна Рада України, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Вступ. За загальним визначенням виконання рішень конституційного суду – це процес забезпечення дотримання та реалізації положень, що містяться у рішеннях (висновках) цього суду, які мають найвищу юридичну силу, є обов’язковими до виконання всіма державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами.

Як слушно зазначено в Інформаційній доповіді Конституційного Суду України за 2019 рік «авторитет Конституційного Суду України залежить не лише від якісного розгляду справ, а й від виконання його актів відповідними суб’єктами. Акти Конституційного Суду України є обов’язковими, остаточними та оскарженню не підлягають. Водночас аналіз питання дотримання рішень органу конституційної юрисдикції України свідчить про необхідність більш уважного та відповідального підходу до цього питання з боку органів державної влади України» [1].

Метою статті є визначення основних аспектів та проблемних питань у виконанні рішень Конституційного Суду України (далі – Суд).

Виклад основного матеріалу. Рішення і висновки Суду посідають особливе місце в ієрархії системи національного законодавства і правової системи держави в цілому. Особливість правової природи рішень Суду щодо визнання неконституційними законів, інших юридичних актів або їх окремих положень полягає в тому, що вони безпосередньо впливають на стан чинного законодавства і визначають конституційні засади, якими обов'язково має керуватися парламент у законотворчій діяльності стосовно правового регулювання суспільних відносин у конкретній сфері (економічній, соціальній, політичній, екологічній тощо) [2, с. 73–74].

Стосовно законотворчої діяльності парламенту зазначені рішення виступають зовнішнім чинником, тобто безпосереднім правовим джерелом у процесі підготовки та ухвалення ним законів. Невипадково в літературі ці рішення Суду досить обґрунтовано визнаються правовими прецедентами. Водночас такими прецедентами є також і правові позиції Суду, сформульовані у мотивувальній частині його рішень [3].

Виконання рішень та висновків Суду пов'язане з їхньою юридичною природою, що визначає порядок втілення в життя їх положень. Стаття 151² Конституції України, говорячи про загальнообов'язковість рішень Суду, надає їм ознаку *erga omnes* (з лат. «щодо всіх»). Це загальний аспект чинності актів конституційної юстиції. У такий спосіб забезпечується нормативність Конституції, яка накладає обов'язки на органи публічної влади, зокрема і судової влади, у тому числі, обґрунтовуючи свої рішення, використовувати юридичні позиції Суду з тих справ, які стосувалися предмета його розгляду. Так само і рішення Суду у справах за конституційними скаргами мають юридичну силу *erga omnes* щодо невизначеного кола осіб, однак, виходячи із засад юридичної визначеності, не можуть мати зворотної сили стосовно невизначеного кола осіб (*ex nunc*). У такому випадку на законодавцеві лежить позитивний обов'язок належного правового регулювання відповідних сфер суспільних відносин, керуючись юридичною позицією Суду [4, с. 701–702].

Питанням правової природи актів Суду та їх виконання присвячені праці Ю.Г. Барабаша, М.В. Белової, Д.М. Белова, В.Й. Данка, П.Б. Євграфова, Є.П. Євграфової, В.М. Кампа, Б.С. Моніча, Е.А. Писаревої, В.Є. Скоморохи, Д.С. Терлецького, В.Л. Федоренка, Т.О. Цимбалістого, А.О. Янчука та інших.

Відповідно до Конституції України [5] рішення та висновки, ухвалені Судом, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені; процедура виконання рішень Суду визначається Конституцією України та законом (статті 151², 153).

Надаючи тлумачення наведеним конституційним приписам, Суд у Рішенні від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019 [6] зазначив, що відповідно до положень статті 151² Конституції України не можуть бути оскаржені будь-які рішення Суду незалежно від їх юридичної форми (виду), ухвалені ним як з питань, пов'язаних зі здійсненням ним конституційного провадження, так і питань, пов'язаних із забезпеченням належної організації діяльності Суду та реалізацією конституційно-правових гарантій незалежності й недоторканності суддів Суду. Це зумовлюється особливим конституційним статусом Суду, юридичною природою його рішень, а також надзвичайною важливістю покладених на нього функцій та завдань, пов'язаних із забезпеченням верховенства Конституції України [7, с. 424].

Згідно з юридичними позиціями Суду додаткове визначення у рішеннях, висновках Суду порядку їх виконання не скасовує і не підміняє загальної обов'язковості їх виконання. Незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність; обов'язок виконання рішення Суду є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів [пункти 3, 4 мотивувальної частини Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000 (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України)] [8]. Це виключає можливість органу державної влади, у тому числі парламенту, органу місцевого самоврядування, їх посадових осіб відтворювати положення правових актів, визнаних Конституційним Судом України неконституційними, крім випадків, коли положення Конституції України, через невідповідність яким певний акт (його окремі положення) було визнано неконституційним, у подальшому змінені в порядку, передбаченому розділом XIII Основного Закону України (абзаци другий, третій підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 10 червня 2010 року № 16-рп/2010) [9].

У продовження зазначеного важливою є юридична позиція Суду, згідно з якою закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення Суду є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені» (частина друга статті 150 Конституції України). Повторне запровадження правового регулювання, яке Суд визнав неконституційним, дає підстави стверджувати про порушення конституційних приписів, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (частина друга статті 8 Основного

Закону України) (абзац другий пункту 7 мотивувальної частини Рішення від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016) [10].

Питанням виконання рішень та висновків Суду присвячена окрема Глава 14 Закону України «Про Конституційний Суд України» [11] (далі – Закон). Згідно з положеннями статей 97, 98 Закону Суд у рішенні, висновку може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку; Суд може вимагати від відповідних органів письмове підтвердження виконання рішення, додержання висновку. Прикметно, що подібні положення були і в попередньому Законі України «Про Конституційний Суд України» 1996 року.

Більш деталізовано наведені положення у главі 7 Регламенту Суду [12]. Так, у § 78 Регламенту Суду зазначено, зокрема, що Суд може звернутися з письмовим запитом до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб з метою отримання інформації, відповіді на запитання або роз'яснення про дії (заходи), спрямовані на виконання рішень та додержання висновків Суду. У запиті зазначається строк для надання відповіді. Якщо надана органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами інформація за письмовим запитом Суду свідчить про невиконання рішень, недодержання висновків Суду, а також якщо за результатами моніторингу стану виконання рішень, додержання висновків Суду наявна інформація про невиконання рішень, недодержання висновків Суду, Суд на засіданні вирішує питання про вжиття заходів щодо притягнення посадових осіб до кримінальної відповідальності за умисне невиконання ними рішення Суду або умисне недодержання ними висновку Суду, а також про включення відповідної інформації до щорічної інформаційної доповіді Суду. Про вжиття необхідних заходів Суд ухвалює постанову.

За невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із законом. Так, умисне невиконання службовою особою рішення Суду та умисне недодержання нею висновку Суду є кримінально караним діянням (частина четверта статті 382 Кримінального кодексу України) [13].

Секретаріат Суду узагальнює практику виконання актів Суду (пункт 11 частини другої статті 44 Закону), а відповідний підрозділ з інформацією про стан виконання та реалізації рішень Суду міститься в щорічних інформаційних доповідях Суду, що затверджуються відповідною постановою [14].

Аналіз щорічних інформаційних доповідей Суду свідчить про те, що фактично з 2018 року Суд почав висвітлювати у них стан виконання рішень Суду, зокрема зазначається кількість ухвалених рішень та наданих висновків; кількість рішень, у яких визначено порядок їх виконання або сформульовано рекомендації Верховній Раді України, іншим державним органам щодо заповнення прогалин,

усунення колізій тощо, а також кількість виконаних рішень, невиконаних та які перебувають у процесі виконання. Водночас у доповідях наводяться невиконані рішення Суду за попередні роки, які мають особливе суспільне значення.

Суд неодноразово в доповіді зазначав, що основним суб'єктом виконання рішень Суду є Верховна Рада України, оскільки внаслідок визнання неконституційними законодавчих приписів виникає прогалина або суперечність у нормативному регулюванні, усунути які може лише законодавець [15].

Аналіз стану виконання рішень Суду свідчить, що здебільшого вони виконуються або перебувають у процесі виконання, але одночасно є і рішення, що не виконуються доволі тривалий час. У цьому разі тривале невиконання рішень Суду негативно впливає на забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Так, наприклад, з ухвалених у 2024 році рішень у резолютивній частині двох рішень, а саме від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 та від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 [16], Суд зобов'язав Верховну Раду України привести нормативне регулювання у відповідність до Конституції України та вказаних рішень. Повністю виконано рішення Суду від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Закону України „Про судовий збір“ у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 щодо забезпечення принципу обов'язковості судового рішення» від 31 жовтня 2024 року № 4056–IX [17].

Щодо виконання іншого рішення, то відповідний законопроект про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо приведення його норм у відповідність до рішення Суду від 18 липня 2024 року № 8-р (II)/2024 (реєстр. № 11436) [18] опрацьовується у профільному комітеті.

Крім цього, виконано Рішення Суду від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 – ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини» від 11 березня 2025 року № 4283–IX [19].

У 2024 році Верховна Рада України також ухвалила закони України, які змінили нормативне регулювання, встановлене приписами законів України, що їх було визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), у 2023 році відповідно до рішень Суду від 1 березня 2023 року № 2-р(II)/2023, від 1 листопада 2023 року № 9-р(II)/2023, від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023.

Наразі у Верховній Раді України перебувають на розгляді деякі інші законопроекти, спрямовані на виконання рішень Суду, зокрема очікує на друге читання законопроект про внесення змін до статті 111 Кримінально- вико-

навчого кодексу України у зв'язку з Рішенням Суду від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 (реєстр. № 12127) [20].

Отже, наведене свідчить про позитивну практику виконання Верховною Радою України ухвалених протягом останніх років рішень Суду з метою забезпечення законодавчого врегулювання тих чи інших суспільних відносин для належної реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз зарубіжного досвіду в аспекті виконання рішень конституційних судів свідчить про наявність різних моделей.

Так, Конституційний Суд Австрії наділений повноваженням скасовувати неконституційні закони і це є визначальним для системи поділу влади демократичного характеру. У цьому контексті Конституційний Суд може встановити, що втрата юридичної сили актом, визнаним неконституційним, має зворотну дію в часі (*ex tunc*), діє лише на майбутнє (*ex nunc*) або починає діяти після закінчення певного строку (щонайбільше 18 місяців). Питання, наскільки значним є порушення конституції та чи необхідне прийняття змін до законодавства визначаються в його рішеннях [21, с. 83].

Доволі цікавим в аспекті виконання рішень Конституційного Суду є досвід Литви. Так, виконання постанов Конституційного Суду, якими правові акти (або їх частини) визнаються неконституційними, передбачає: 1) обов'язок правотворчих інституцій привести визнаний неконституційним правовий акт у відповідність до Конституції; 2) заповнення прогалин у праві, поки правомочна інституція приведе у відповідність до Конституції правове регулювання, що визнане неконституційним.

Слід зазначити, що Сейм Литви має безпосередній, передбачений законом, обов'язок – визнати неконституційним правове регулювання привести у відповідність до Конституції. Так, у статті 181² Статуту Сейму зазначено, що якщо відповідно до постанови Конституційного Суду закон або інший правовий акт Сейму суперечить Конституції, то протягом чотирьох місяців з моменту одержання Сеймом постанови Конституційного Суду відповідний комітет або робоча група повинні підготувати і представити на обговорення Сейму проєкт зміни закону або іншого правового акта Сейму, що суперечить Конституції. Якщо проєкт складний, Правління Сейму має право продовжити термін його підготовки до 12 місяців. Крім цього, Правління Сейму за поданням відповідного комітету може запропонувати Уряду підготувати проєкт необхідного закону (або його частини). Водночас підготовка проєктів правових актів контролюється Комітетом права і правопорядку Сейму. Сейм, як правило, виконує свій обов'язок змінювати правове регулювання, визнане таким, що суперечить Конституції [22, с. 117–118].

Варто звернути увагу на те, що в Німеччині Законом про Федеральний Конституційний Суд [23] детально не регламентовано порядок та способи виконання рішень Федерального Конституційного Суду (далі – ФКС). У § 35 зазначеного закону лише вказано, що ФКС у своєму рішенні може зазначити суб'єкта його виконання, а також може у певних випадках урегулювати вид і спосіб його виконання. Цим законом також розмежовані такі поняття як визнання нормативно-правового акту таким, що не відповідає (або відповідає) Основному Закону Федеративної Республіки Німеччина, та визнання нормативно-правового акту недійсним.

У разі визнання нормативно-правового акту таким, що не відповідає Основному Закону, ФКС встановлює законодавцю календарну дату, до якої відповідний акт повинен бути приведений у відповідність до Основного Закону. Тобто, до зазначеної дати цей оспорюваний акт чи норма може діяти, поки законодавець вирішує питання щодо приведення його у відповідність до Основного Закону. У разі визнання нормативно-правового акта, який регулює найважливіші суспільні відносини, таким, що не відповідає Основному Закону, ФКС у рішенні може вказати, що якщо цей акт не буде приведений у відповідність до Основного Закону у встановлений строк, то буде діяти сформульована ФКС правова позиція чи норма.

Стосовно другого випадку, а саме визнання закону недійсним, то оспорюваний нормативно-правовий акт втрачає чинність з моменту прийняття рішення ФКС, у якому суд може зазначити про поновлення дії попередньої редакції акту (правової норми) при умові, що суспільні відносини були врегульовані цим або аналогічним актом до внесення до нього неконституційних змін.

Зважаючи на особливу важливість реалізації рішень органу конституційної юрисдикції України, законодавець у частині другій статті 70 Закону передбачив, що у разі необхідності Суд може визначити у своєму рішенні, висновку порядок і строки їх виконання, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення виконання рішення, додержання висновку.

В окремих рішеннях Суд вказував на необхідність урегулювання правовідносин, щодо яких виникла законодавча прогалина внаслідок визнання неконституційним нормативно-правового акта (його окремих положень). Зокрема, у Рішенні від 16 вересня 2020 року № 11-р/2020 Суд у резолютивній частині зазначив: «Верховній Раді України невідкладно привести положення законодавства України у відповідність до цього Рішення». Так само було вказано в інших рішеннях Суду, зокрема в Рішенні від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021.

У пункті 3 резолютивної частини Рішення від 6 квітня 2022 року № 2-р(II)/2022 визначено: «Верховній Раді України протягом трьох місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України „Про

введення воєнного стану в Україні” від 24 лютого 2022 року № 64/2022 зі змінами, привести нормативне регулювання, встановлене пунктом 1 частини п’ятої, частиною сьомою статті 454 Цивільного процесуального кодексу України, у відповідність із Конституцією України та цим Рішенням». У Рішенні від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022 встановлено шестимісячний термін для приведення нормативного регулювання у відповідність із Конституцією України та цим Рішенням, а у Рішенні від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 – тримісячний термін. Хоча, як наголосив Суд у Рішенні від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000 [8] додаткове визначення у рішеннях, висновках Суду порядку їх виконання не скасовує і не підміняє загальної обов’язковості їх виконання; незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Судом рішення про їх неконституційність.

Отже, в практиці Суду доволі широко застосовується такий правовий інструмент як встановлення терміну виконання його рішення. За невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із законом, водночас практичної реалізації притягнення до такої відповідальності не було. У зв’язку з цим окреслене питання потребує більш ґрунтовного дослідження.

Як зазначено, є рішення Суду, що не виконуються доволі тривалий час.

Аналіз випадків невиконання рішень Суду дає змогу стверджувати, що таке невиконання обумовлене передусім фінансовими (справи щодо пенсійного забезпечення, заробітних плат громадян тощо) або політичними чинниками. В окремих випадках невиконання рішень Суду супроводжувалося висловленням критики на його адресу через те, наприклад, що він має відтермінувати набуття законної сили рішеннями щодо неконституційності окремих положень законодавчих актів або їх офіційне оприлюднення для того, щоб Верховна Рада України за цей час унесла відповідні зміни в поточне законодавство. Це пояснювалося тим, що в такий спосіб буде завдано меншої шкоди правовому регулюванню суспільних відносин, ніж наявність прогалини в праві, зумовленої рішенням Суду.

Заслугує на увагу наявна практика Суду, коли в Рішенні, вочевидь для збереження збалансованості Державного бюджету України під час дії в Україні воєнного стану, Суд відтермінує втрату чинності визнаного неконституційним окремим положенням закону. Наприклад, у пункті 2 резолютивної частини Рішення від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 [24] зазначено, що підпункт 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889–VIII, визнаний неконституційним,

втрачає чинність через три місяці з дня припинення чи скасування в Україні воєнного стану. У цьому разі Суд, з одного боку, відновлює порушення прав відповідної категорії громадян, а з іншого – така практика Суду, на нашу думку, може призвести до значного навантаження на повоєнний Державний бюджет України, якщо таких рішень із встановленням відтермінування їх виконання буде значна кількість.

Практика щодо відтермінування набуття законної сили рішеннями є в Азербайджані, Вірменії, Естонії, Німеччині, Польщі. Наприклад, у статті 67 Закону Азербайджанської Республіки про Конституційний Суд вказано, що його рішення можуть набувати чинності з моменту оприлюднення, з дня опублікування або з моменту, вказаного в самому рішенні.

Існування різних підходів до виконання рішень Суду, а також різних позицій Суду щодо порядку виконання його рішення (у тому числі з установлення відповідного терміну або відтермінування виконання рішення) свідчить про необхідність подальшого вдосконалення процедур та механізмів відповідного моніторингу, а також створення дієвих інструментів, що спонукали б державні органи вчасно та належно виконувати рішення Суду. На необхідності посилення моніторингу та контролю за виконанням рішень Суду, а також напрацювання методики оцінки ефективності їх реалізації з боку законодавчої, виконавчої та судової влади наголошують і судді Суду [25].

Необхідно також звернути увагу, що в науковому середовищі активно дискутується проблематика щодо посилення забезпечення виконання рішень Суду у справах за конституційними скаргами осіб, зокрема через визначення чіткої та дієвої ролі судів системи судоустрою України у такому виконанні, а також щодо необхідності в деяких виняткових випадках зворотної дії в часі цих рішень у зв'язку з нагальною потребою відновлення порушених прав і свобод людини. Це обумовлено тим, що у вказаних справах конституційно-позитивним результатом є не лише усунення з юридичного поля неконституційного закону (його приписів), а й гарантування реального відновлення прав і свобод суб'єкта права на конституційну скаргу, порушення яких і було підставою для його звернення з конституційною скаргою до органу конституційної юрисдикції [4, с. 691].

Суд неодноразово у своїх інформаційних доповідях наголошував на тому, що відсутність фактичної змоги відновлення порушених прав суб'єкта права на конституційну скаргу після ухвалення Судом рішення на його користь вказує на необхідність розроблення та внесення комплексних змін до Конституції України, матеріального та процесуального законодавства стосовно дії актів Суду в часі та нагоди повторного розгляду справи судами системи судоустрою України з урахуванням рішення Суду.

Висновки. Виконання рішень Суду є необхідною умовою для забезпечення верховенства Конституції України, верховенства права та захисту конституційних прав і свобод громадян.

Невиконання або невчасне виконання рішень Суду знижує їх значущість, що призводить до знецінення діяльності самого Суду та нівелює його конституційний статус.

Зважаючи на те, що Верховна Рада України є основним суб'єктом та відіграє надзвичайно важливу роль у виконанні рішень Суду, у належному та своєчасному їх виконанні зацікавлені і Суд, і Верховна Рада України.

З огляду на те, що виконання рішень Суду нерозривно пов'язане із забезпеченням прав і свобод людини і громадянина, що згідно з положеннями статті 3 Конституції України є головним обов'язком держави, питання щодо належного виконання рішень Суду потребують більшої уваги та подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2019 рік, затверджена Постановою Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 22-п/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2019.pdf.
2. Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня 2008 р.) / Конституц. Суд України; упоряд.: К.О. Пігнаста та ін. Київ : Ін Юре, 2008. 568 с.
3. Шевчук С. Європейська концепція «усталеної судової практики» та її вплив на правотворчу функцію Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2008. № 2. С. 101.
4. Конституція України. Науково-практичний коментар / Ю.Г. Барабаш, А.П. Гетьман, С.Г. Серьогіна та ін.; Нац. акад. прав. наук України; за заг. ред. Р.О. Стефанчука та О.В. Петришина. Київ : ВАІТЕ, 2024. 760 с.
5. Конституція України : офіц. вид. / Верховна Рада України. Київ : Алерта, 2018. 112 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 151² Конституції України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2925>.
7. Конституція України в практиці Конституційного Суду: офіційне тлумачення та юридичні позиції. 1997–2023 / вступ. слово С.П. Головатого; упоряд.: С.П. Головатий, В.М. Бесчастний, Л.І. Бірюк, Н.І. Адамчик, Ю.М. Михеєнко. Київ : ВАІТЕ, 2024. 450 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України

- „Про Рахункову палату“», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/422>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 58 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 3, 4, 5, 6 статті 9, пунктів 3, 4, 5 статті 10, підпункту «г» пункту 1 статті 24, пункту 3 статті 26 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», пункту 10 статті 14, статті 33¹ Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 10 червня 2010 року № 16-рп/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/612>.
 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та положень пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці) від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-rp2016>.
 11. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2136-19#Text> (дата звернення 04.08.2025).
 12. Регламент Конституційного Суду України, ухвалений на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001710-18#Text> (дата звернення 04.08.2025).
 13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2341-14#Text> (дата звернення 04.08.2025).
 14. Щорічні інформаційні доповіді Конституційного Суду України. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka/shchorichna-informaciyna-dopovid-ksu>.
 15. Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2022 рік, затверджена Постановою Конституційного Суду України від 29 червня 2023 року № 8-п/2023. URL: <https://heyzine.com/flip-book/1c6fea83f2.html#page/54>.
 16. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі про обов'язковість судового рішення від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_r_2_2024.pdf; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6904>.

17. Закон України «Про внесення змін до Закону України „Про судовий збір“ у зв’язку з Рішенням Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 щодо забезпечення принципу обов’язковості судового рішення» від 31 жовтня 2024 року № 4056–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4056-20#Text> (дата звернення: 01.10.2025).
18. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо приведення його норм у відповідність з рішенням Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р (II)/2024 (реєстр. № 11436). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44620> (дата звернення 03.10.2025).
19. 19 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з Рішенням Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини» від 11 березня 2025 року № 4283–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4283-IX#Text> (дата звернення: 01.10.2025).
20. Проект Закону про внесення змін до статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України у зв’язку з Рішенням Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 (реєстр. № 12127). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45075> (дата звернення: 01.10.2025).
21. Халлер Г. Проблеми у діяльності Конституційного Суду Австрійської Республіки. *Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня 2008 р.) / Конституц. Суд України; упоряд.: К.О. Пігнаста та ін. Київ : Ін Юре, 2008. 568 с.
22. Куцоніс П. Конституційний суд у системі органів державної влади Литовської Республіки: основні проблеми і шляхи їх вирішення. *Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня 2008 р.) / Конституц. Суд України; упоряд.: К.О. Пігнаста та ін. Київ : Ін Юре, 2008. 568 с.
23. Act on the Federal Constitutional Court. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.html?nn=68442> (дата звернення: 03.10.2025).
24. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо гарантій соціального захисту державних службовців від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-r2022_0.pdf.
25. Події та новини за 20 березня 2025 рік. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyny-sud-bude-reaguvaty-na-kozhen-fakt-nevykonannya-yogo-rishen>.

Олександр БАТАНОВ

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

Екологічний конституціоналізм як концепт

До однієї з абсолютних цінностей конституційного рівня належить конституціоналізм – сукупність принципів, порядок діяльності та механізми, які традиційно використовуються для обмеження державної влади. Наскільки Конституція може обмежити державну владу та гарантувати конституційні права та свободи залежить, значною мірою, від нашої віри у механізм конституційного регулювання та від активних дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації її положень. Власне, віра у те, що конституційні норми, принципи та цінності здатні юридично обмежити державну владу та унеможливити її свавільне здійснення, що втілена у відповідній науковій теорії та відповідній політичній та юридичній практиці, і має назву доктрини конституціоналізму.

У широкому розумінні це явище охоплює теорію конституції, історію та практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн, світової спільноти у цілому. У вузькому розумінні під конституціоналізмом розуміється система ідей і знань про фундаментальні цінності демократії: їх склад, форми вираження, методи і ступінь реалізації, сукупність логічних уявлень про такий устрій держави і суспільства, який відповідає загально визнаним началам демократичного розвитку, при цьому правовий аспект характеристики конституціоналізму пов'язаний з юридичним закріпленням основних його ідей у конституції. Тобто по суті конституціоналізм – це система уявлень про загальнодемократичні, загальноцивілізаційні політико-правові цінності державно-організованого суспільства.

Серед зазначених цінностей в умовах сучасних викликів вагоме місце займають здорове та екологічно збалансоване середовище й екологічна безпека. Адже адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних змін у сучасному глобалізованому світі та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, антропологізація, інтернаці-

оналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація тощо), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій у житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови системи теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права, що насамперед проявляється в обґрунтуванні необхідності створення Екологічної Конституції Землі [1–3] та появи нових тенденцій розвитку конституціоналізму в цілому та такого його виду, як екологічний конституціоналізм [4–7].

Так, на думку Г.В. Потапчук необхідно враховувати, що екологічний конституціоналізм є одним з видових проявів загального конституціоналізму, причому як в його глобальному, так й в його національному розумінні та вимірюванні, а це, по-перше, надає йому всіх позитивно-фундаментальних рис цього явища, що ідентифікує конституційний розвиток (теорію, історію, практику) держави та міжнародної спільноти держав як політико-правових систем, і, по-друге, дає можливість використовувати ідентифікаційні риси, принципи, концепти, парадигми загального конституціоналізму для визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму, що, своєю чергою, детермінують поведінкові настанови та відповідні форми практичної діяльності суб'єктів екологічного конституціоналізму (фізичних і юридичних осіб, а серед останніх, – інституцій громадянського суспільства, органів публічної влади держав, самих держав, їх міжнародної спільноти, міжнародних організацій, причому як комерційних, так й некомерційних тощо) [5, с. 51].

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямі переважно мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у тому числі й права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, так і обов'язку щодо забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на власній території. Конституція України проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Оскільки проблематика екологічної безпеки в Україні через об'єктивні причини піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А.Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична

парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість „сучасності“ українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А.Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатофакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [8, с. 127–128].

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту всієї правової системи суверенних держав, а й у контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права. Особливо відчутною є гуманізація та біологізація конституційного права, обумовлена зростанням впливу загальногуманітарних цінностей людства на конституційне право, перенесенням центру тяжіння на забезпечення природних прав людини, проголошенням їх найвищою цінністю, визнанням їх невідчужуваності та непорушності, неможливості скасування, звуження змісту й обсягу тощо. Одночасно, біологізація конституційної матерії має прояв у функціонуванні сучасної держави щодо обмеження негативних наслідків науково-технічного прогресу, особливо у таких нових галузях, як генетика, медична біологія. По суті формується новий науковий напрям – біоетика, пов'язана з трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним заплідненням, проблемами абортів та евтаназії. Ці явища не можуть залишатися осторонь контролюючого та регламентуючого (у тому числі й на конституційному рівні) державного втручання у дану галузь.

Вплив на найбільш глибокі структури людської організації з боку біомедицини, втручання біомедичних технологій у геном людини, репродуктивні функції, психіку і процеси вмирання людини, біологічне копіювання через маніпуляції з генами (клонування), створення трансгенних тварин, яким вживлюють люд-

ські гени та інші фантастичні досягнення науки можуть мати непередбачувані наслідки для переродження людини і навколишнього середовища.

У зв'язку з цим, особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави.

На глобальному рівні відповідна проблематика актуалізувалась у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики. Це призвело до «проникнення» у конституційну матерію великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації конституційного права та актуалізацію проблеми екологічної безпеки [9–14].

Одними з найбільш руйнівних чинників, що впливають на екологічну безпеку, ставлячи під загрозу здоров'я людей, біорізноманіття та виживання глобальної екосистеми, є війни та збройні конфлікти. Воєнні дії зазвичай супроводжуються негативними екологічними наслідками, як-от забруднення повітря, ґрунту і води токсичними хімічними речовинами, руйнування природних ландшафтів і деградація ґрунтів унаслідок бомбардувань, обстрілів, мінування територій, значне скорочення лісових масивів тощо. Крім того, знищення промислових об'єктів, нафтових резервуарів, гідроелектростанцій, загрози для АЕС створюють надзвичайні екологічні ризики, які впливають на локальну і глобальну безпеку. Особливу загрозу становить використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, яка здатна завдати непоправної шкоди довкіллю на десятиліття чи навіть на століття. Наслідки цих дій можуть не лише спричиняти локальні катастрофи, а й створювати глобальні екологічні проблеми, такі як посилення кліматичних змін або порушення глобального балансу екосистем. Важливо, що під час збройних конфліктів критична інфраструктура (системи водопостачання, водовідведення, енергетичні мережі, системи управління відходами тощо) стає об'єктом нападів і зазнає прямого й непрямого руйнування. Це спричиняє довготривалі наслідки для здоров'я населення і життєздатності екосистем.

Проблеми екологічної безпеки під час воєн та збройних конфліктів потребують застосування комплексного підходу, який охоплює такі напрями:

- моніторинг і оцінка екологічних збитків – важливо створити ефективні системи моніторингу, які забезпечуватимуть вчасне виявлення та можливість оцінювання завданої шкоди;

- розроблення міжнародних стандартів і механізмів захисту довкілля під час конфліктів – це передбачає посилення ролі міжнародних організацій, наприклад ООН, в гарантуванні екологічної безпеки;

- реабілітація постраждалих територій – після завершення збройних конфліктів необхідно проводити заходи щодо очищення територій від забруднень, відновлення екосистем та забезпечення сталого розвитку;

- запобігання екологічним катастрофам – важливо створювати стратегії запобігання, які б враховували ризики екологічних катастроф у зонах потенційних конфліктів [15, с. 3–4].

Отже, екологічна безпека під час воєн та збройних конфліктів є надзвичайно важливим аспектом сучасної міжнародної політики та сталого розвитку. Збереження природи в умовах війни – це питання не лише екології, а й людської гідності, здоров'я та майбутнього всього людства. Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на енвіронментальний вектор розвитку або навіть виділення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму». Так, у конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам енвіронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з Природою.

Зважаючи на це, у сучасному світі чітко окреслилася тенденція щодо кардинальної зміни парадигм не лише у міжнародному, а й у конституційному праві. Головний вектор цих змін полягає у визнанні Природи суб'єктом права та покладанні на державу обов'язку стати «зеленою». Водночас завдання екологічної політики «зеленої держави» не обмежуються збереженням навколишнього середовища та біорізноманіття або боротьбою зі зміною клімату. Така політика в широкому сенсі спрямована на забезпечення сталого розвитку, який, серед іншого, передбачає гарантування основних прав людини, зменшення соціально-економічної нерівності, забезпечення того, щоб потреби економіки не перевищували відновлювальних можливостей екосистем, від яких ця економіка залежить, викорінення екологічної несправедливості не лише в межах національних держав або в глобальному масштабі, а і між поколіннями, захищаючи інтереси майбутніх поколінь. З огляду на зазначене, т. з. «зелений конституціоналізм» [16] визнається важливим аспектом забезпечення сталого розвитку суспільства та функціонування екологічної або т. з. «зеленої держави», в основі функціонування яких покладені сучасні «екологічні цінності», принципи «екологічної справедливості» та заходи протидії «екологічному расизму» [5], а т. з. «кліматичний конституціоналізм» стає новітньою концептуальною відповіддю, яка розглядає в якості «матриці» еволюцію екологічного консти-

туціоналізму для подолання глобальної загрози, спричиненої кліматичною кризою [17, с. 383].

Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 року [18], у статті 14 визначено право населення на здорове та екологічно збалансоване довкілля, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя. У статті 71 зазначено, що Природа, або Пача-Мама, в якій відтворюється і виникає життя, має невід'ємне право на повагу до її існування, а також на підтримання і відновлення її життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів. Усі особи, громади, народи і нації можуть звертатися до органів державної влади з проханням забезпечити дотримання прав природи. Стаття 72 цієї Конституції проголошує право природи на відновлення.

Аналогічні положення закріплено на конституційному рівні і в інших державах. Так, у статті 16 Конституції Республіки Гвінея (у редакції 2010 року) проголошено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та зобов'язаний його охороняти. Держава забезпечує охорону навколишнього природного середовища. У статті 17 цієї Конституції визначено, що транзит, імпорт, зберігання, захоронення токсичних або забруднюючих відходів і будь-яка угода, пов'язана з ними, є злочином проти нації [19]. У статті 73 Конституції Кабо-Верде [20] проголошено, що всі мають право на здорове і екологічно збалансоване довкілля та зобов'язані захищати його та підвищувати його цінність. У Конституції Республіки Фіджі 2013 року [21] закріплено право на достатню кількість їжі та води (стаття 36); на житло та санітарію (стаття 35), при цьому на державу покладено обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

Отже, процеси формування екологічного конституціоналізму та детермінована ними енвайронменталізація (екологізація) конституційного права зумовлює необхідність кардинального оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямі збереження довкілля, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини [право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо]. У конституційному масиві має відображатися гармонія розвитку людини і довкілля, закріплюватися фундаментальні екологічні цінності та принципи конституційної справедливості. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім. Тому конституційне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у програмах стратегічної біологічної регуляції задля стабілізації довкілля, збереження природних систем, екосистем, біосфери загалом.

Список використаних джерел:

1. Шемшученко Ю. Екологічна Конституція Землі: від ідеї до реальності. *Голос України*. 2007. № 182. 10 жовтня.
2. Шемшученко Ю. Екологічна Конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 3–7.
3. Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади / за ред. Ю. Ю. Туниці. Львів : РВВ НЛТУ України, 2011. 440 с.
4. Муравйова С. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 129–159.
5. Потапчук Г. В. До питання про визначення об'єктно-предметного складу екологічного конституціоналізму. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Право*. 2023. № 1. С. 48–63.
6. Шумак І. О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 49–50.
7. Яковюк І. В., Купрійова О. О. «Екологічний» конституціоналізм як правова основа політики національної безпеки в ХХІ сторіччі. *Актуальні питання становлення та розвитку сучасного конституціоналізму в Україні (до 26-ї річниці Конституції України)* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23 червня 2022 р.) / редкол.: М. В. Корнієнко, Є. О. Львова, М. М. Юрченко. Одеса : ОДУВС, 2022. С. 46–49.
8. Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Випуск 14. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–133.
9. Шемшученко Ю. С. Організаційно-правові проблеми екологічної безпеки України в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 9–12.
10. Євстігнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 32 с.
11. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 31 с.
12. Батанов О. В. Конституціоналізм в умовах екологічних викликів сучасності та роль конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Ч. 1. С. 82–88. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/13.pdf>.
13. Батанов О. В. розвиток конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та його роль у забезпеченні екологічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 50–53. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2025/11.pdf.
14. Теник А. В. Екологічна безпека як правова категорія у Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 4. С. 62–66.

15. Згуровський М. З. Екологічні наслідки збройних конфліктів у глобальному вимірі. *Вісник НАН України*. 2025. № 2. С. 3–15.
16. Ekeli K. S. Green Constitutionalism: The Constitutional Protection of Future Generations. *Ratio Juris*. 2007. Vol. 20. № 3. P. 378–401.
17. Костицький В. В., Богун В. П. Питання захисту клімату у сучасній правовій науці. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 381–386.
18. Constitution of the republic of Ecuador Published in the Official Registe 20 October 2008. URL: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>.
19. Constitution of Guinea (Loi Fondamentale), 7 May 2010. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14519>.
20. Constituição da República de Cabo Verde (alterada até a Lei Constitucional nº1/VII/2010 de 3 de maio de 2010). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6160>.
21. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf>.

Наталія БАТАНОВА

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу
міжгалузевих і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

Особливості конституційно-правової відповідальності у сфері парламентаризму: проблеми доктрини та практики

Однією з ключових умов демократичного розвитку держави і суспільства є парламентаризм. Колосальне значення парламентаризму як політико-правової теорії та конституційно-правової практики визначається його нерозривним зв'язком із ціннісними, інституційними та функціональними ознаками конституціоналізму та сучасної української державності. Як у доктринальному, так і в прикладному значенні парламентаризм є втіленням парламентського права у його динаміці.

Широта та багатогранність феномену сучасного парламентаризму детермінує існування різних суджень та концепцій конституційного праворозуміння, коли деякі вважають його зміцненням конституційної державності за рахунок посилення інституційної та функціональної ролі парламенту, інші пов'язують парламентаризм з ідеалами представницької демократії та формами реалізації народного суверенітету, треті уявляють його у контексті генезису Конституції, конституційних цінностей та конституційних ідей, четверті – аналізують проблеми парламентаризації держави і суспільства у фокусі відповідального правління тощо. Іншими словами, багатовимірний характер сучасного парламентаризму та полярність думок, яка супроводжує становлення його доктрини, дозволяють будь-якій зацікавленій стороні знайти або привабливе, або відштовхуюче у тому, що вона хотіла б побачити у цьому складному та багатогранному феномені сучасної політики та права. У зв'язку з цим у сучасній вітчизняній конституційно-правовій науці можна зробити справедливий та закономірний висновок про обґрунтованість та безумовну актуальність вивчення конституційно-правових та теоретичних аспектів проблематики модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору [1, с. 6–7].

Розроблення ефективної моделі вітчизняного парламентаризму сьогодні є завданням, що в кінцевому підсумку визначає успішність побудови України як

правової та демократичної держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність (стаття 3 Конституції України). Втім, реальний парламентаризм безпосередньо пов'язаний із процесами не лише формування конституціоналізму, реалізації принципів народного суверенітету та представницької демократії, а й функціонування дієвої системи стримувань і противаг політично та юридично відповідального правління. Саме тому парламентаризм – це насамперед «невід'ємна складова частина правової держави і громадянського суспільства» [2, с. 40].

У цьому контексті можна підтримати позицію Ю.Г. Барабаша, який, розглядаючи феномен парламентаризму з такою визначальною засадою конституційного ладу, як народовладдя [3], робить висновок, що, по-перше, парламентаризм як режим здійснення державної влади, насамперед, характеризується закріпленням за парламентом статусу єдиного представницького і законодавчого органу влади, який активно виконує покладені на нього функції по реалізації і захисту інтересів народу. При цьому його рішення мають беззаперечний авторитет серед всіх суб'єктів права, особливо, серед органів і посадових осіб виконавчої влади, та, по-друге, парламентаризм дуже тісно пов'язаний з народовладдям, оскільки за відсутності ефективного органу народного представництва немає ніяких підстав говорити про повноцінне втілення в життя принципу народного суверенітету, оскільки, нереалізованою залишається його «представницька» складова [4, с. 177].

Водночас слід розуміти, що «парламентаризм в Україні функціонує у рамках більш загальної системи – конституційної системи державного правління або ж системи конституціоналізму європейського зразка. Відтак, закономірності розвитку європейської моделі конституціоналізму і парламентаризму, як одного з її елементів, суттєво впливають на відповідні суспільні відносини у нашій державі» [5, с. 51].

Враховуючи останнє застереження, важливого концептуального значення набуває позиція Р.О. Стефанчука, який зазначає, що «позиціонування Верховної Ради України як Парламенту, а не виключно як законодавчого органу держави породжує існування такого явища, як парламентаризм, що у сучасному розумінні виходить за межі розуміння парламентів виключно як органів, які ухвалюють акти вищої юридичної сили, що має розгалужений характер. До неї включаються елементи та взаємовідносини, що не входять до державної системи, до яких належать, наприклад роль і значення громадянського суспільства в діяльності парламентів, участь політичних партій у формуванні парламенту і т. ін.» [6, с. 540].

Слід зазначити, що докорінні перетворення суспільства та держави на сучасному етапі конституційного будівництва породили низку системних

суперечностей у сферах політико-правового, господарсько-економічного і соціально-культурного розвитку. Серед них першочергове значення набувають питання становлення конституціоналізму та парламентаризму, а внаслідок цього, формування громадянського суспільства і правової держави, дотримання конституційної законності і правопорядку для забезпечення відповідності діяльності насамперед вищих органів державної влади, особливо парламенту та його членів, вимогам конституції.

Адже, як свідчить світовий досвід функціонування розвинутих демократій, глибоке та різнобічне розуміння сутності парламентаризму (доктринальний аспект) й успішне вирішення проблем організації та функціонування парламентської демократії (прикладний аспект) передбачає нерозривний зв'язок між процесами парламентаризації у державі та формуванням механізмів юридичної (насамперед конституційно-правової) відповідальності вищих органів державної влади, зокрема парламенту.

Відсутність сучасної вітчизняної теорії конституційно-правової відповідальності в цілому та окремих суб'єктів конституційного права, у тому числі й Верховної Ради України, фрагментарність та суперечливість регламентації підстав конституційно-правової відповідальності та відсутність дієвого механізму її реалізації призводить до того, що велика кількість порушень Конституції України та законів України суб'єктами публічної влади залишаються без відповідного реагування.

Конституція України містить окремі підстави конституційно-правової відповідальності та закріплює специфічні конституційно-правові санкції щодо вищих органів державної влади, серед яких особливе місце займає інститут дострокового припинення повноважень Верховної Ради України (частина друга статті 90). Ця міра конституційно-правової відповідальності, як за сутністю та змістом, так і за наслідками, реалізується у процесі конституційно-правових взаємовідносин між Українським народом, українською державою, вищими органами і посадовими особами державної влади. За своєю природою вона є інструментом подолання конституційних конфліктів та суперечностей, які виникають у системі вітчизняного парламентаризму.

У цьому випадку, за твердженням вітчизняних дослідників, «застосування санкцій за вчинення конституційного делікту обумовлене неспроможністю легіслатури, її органів і парламентаріїв виконувати обов'язки внаслідок безвідповідальності або некваліфікованої реалізації покладених функцій». До того ж, на їхню думку, «правові норми, що регламентують застосування конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України, є розрізненими та безсистемними» [7, с. 211].

У зв'язку з цим питання відповідальності парламенту – Верховної Ради України – залишається одним із найбільш актуальних та складних у контексті формування та реалізації конституційно-правової відповідальності в Україні. Конституція України, з одного боку, закріплює досить широке коло повноважень парламенту, а з іншого боку, передбачає значно менше підстав його конституційно-правової відповідальності. Так, згідно з пунктом 1 частини другої статті 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції. Відповідно до частин шостої, сьомої статті 83 у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Так, наприклад, 24 липня 2014 року фракції партій УДАР та «Свобода» у Верховній Раді України оголосили про свій вихід з коаліції, що спричинило проведення дострокових парламентських виборів. Оскільки протягом одного місяця у парламенті не було створено нової коаліції, то Указом Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 27 серпня 2014 року № 690/2014 [8] повноваження Верховної Ради України сьомого скликання припинені достроково та призначені позачергові вибори до Верховної Ради України на 26 жовтня 2014 року.

Підстава дострокового припинення повноважень парламенту внаслідок не сформованої коаліції депутатських фракцій у передбаченому Конституцією України порядку є унікальною, проте суперечливою. Так, експерти Центру політико-правових реформ зазначають про необхідність прибрати зі статті 90 Конституції України підставу дострокового припинення повноважень Парламенту – не сформована протягом одного місяця коаліція депутатських фракцій. На їх думку, в цілому, враховуючи негативні політичні аспекти, не доцільним видається конституційна регламентація формування, організації, діяльності та припинення діяльності «коаліції депутатських фракцій» у Верховній Раді України фактично як державно-владної інституції з власним функціоналом [9, с. 4].

Ще одна підстава для дострокового припинення повноважень парламенту згідно з пунктом 2 частини другої статті 90 Конституції України – не сформова-

ний персональний склад Кабінету Міністрів України протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України. У цьому разі ми маємо конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України за бездіяльність та невиконання своєї установчої функції. Закріплення зазначеної підстави для конституційно-правової відповідальності, на нашу думку, є позитивним кроком щодо удосконалення чинного законодавства про конституційно-правову відповідальність, адже парламент має нести відповідальність за невиконання своїх функцій.

Відповідно до пункту 3 частини другої статті 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Як установив Конституційний Суд України у своєму Рішенні про офіційне тлумачення положень частини другої статті 90, пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 року № 11-рп, зазначені положення Конституції України слід розуміти так, що протягом тридцяти календарних днів підряд заплановані пленарні засідання Верховної Ради України однієї чергової сесії не можуть розпочатися через недодержання порядку роботи Верховної Ради України, встановленого Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, що унеможлиблює здійснення парламентом конституційних повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні [10]. Отже, неможливість виконання своїх повноважень Верховною Радою України через те, що її пленарні засідання не можуть розпочатися, є конституційним деліктом у формі бездіяльності.

Детальний порядок цієї процедури в Конституції України не закріплено, однак, під час її реалізації Президент України видає відповідний указ про дострокове припинення парламентських повноважень, а також призначає позачергові вибори до Верховної Ради України. Так, наприклад, керуючись частиною другою статті 77, частинами шостою і сьомою статті 83, пунктом 1 частини другої статті 90 Конституції України та відповідно до пунктів 7 і 8 частини першої статті 106 Конституції України Президент України В.О. Зеленський видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 21 травня 2019 року № 303/2019 [11]. Цим Указом було призначено позачергові вибори до Верховної Ради України на 21 липня 2019 року.

Щодо світового досвіду, то конституції зарубіжних країн доволі широко закріплюють підстави та процедури конституційно-правової відповідальності парламенту. Так, розпуск парламенту (дострокове припинення повноважень)

може застосовуватися за вчинення ним таких конституційних деліктів як *нездатність парламенту здійснювати свої функції*. Як відомо, основними функціями парламенту є законодавча, представницька, установча та контрольна. Природно, що за їх невиконання або неналежне виконання, до парламенту повинні застосовуватися конституційно-правові санкції.

Наприклад, у Чорногорії парламент може бути розпущений, якщо «тривалий час» не здійснює свої повноваження. У Словаччині й Чехії причиною розпуску відповідно парламенту та нижньої палати може бути їх нездатність ухвалювати рішення протягом трьох місяців однієї сесії, що не була перервана, а також якщо сесія була перервана на строк більший, ніж допускається основним законом [12, с. 203].

Нездійснення парламентом законодавчої та установчої функції передбачене як підстава конституційно-правової відповідальності в Конституції Республіки Молдова. Так, відповідно до частини першої статті 85 цієї Конституції у разі неможливості сформувати уряду чи блокування протягом трьох місяців ухвалення законів президент після консультацій з парламентськими фракціями має право розпустити парламент [13]. Так, 28 квітня 2021 року Президентка Республіки Молдови Майя Санду підписала указ про розпуск парламенту та призначення позачергових виборів на 11 липня 2021 року [14]. Після відставки Прем'єр-міністра Йона Кіку парламент був зобов'язаний сформувати новий уряд упродовж трьох місяців. Після закінчення цього строку і двох невдалих спроб сформувати уряду, 15 квітня 2021 року Конституційний суд Молдови дійшов висновку, що обставини, які зумовили розпуск парламенту, обґрунтовані.

Як відомо, парламент відіграє значну роль у формуванні інших органів та посадових осіб, тобто здійснює *установчу функцію*. Так, *нездатність парламенту сформувати уряд* є досить поширеною підставою для розпуску парламенту у багатьох державах (частина шоста статті 89 Конституції Естонської Республіки [15], частина перша статті 85 Конституції Республіки Молдова [13] тощо). Відповідно до статті 99 Конституції Іспанії, якщо протягом двомісячного строку з моменту першого голосування щодо призначення голови уряду жоден з кандидатів не отримав вотуму довіри, король розпускає обидві палати і призначає нові вибори за згодою голови конгресу [16]. Так, Король Іспанії Феліпе VI підписав указ про проведення дострокових парламентських виборів 26 червня 2016 року. Обидві палати парламенту відповідного скликання розпускалися. Вибори було проведено у зв'язку з тим, що з часу попередніх виборів, які відбулися в грудні 2015 року, парламент не обрав голову уряду та не сформував уряд країни. Строк, відведений для цього, закінчився 2 травня 2016 року [17].

Нездатність парламенту у встановлений строк ухвалити бюджет передбачена як підстава конституційно-правової відповідальності в конституціях Естонії, Польщі, Угорщини, Хорватії. Так, якщо після двох місяців з початку бюджетного року державний бюджет не ухвалений парламентом, то президент призначає позачергові вибори до парламенту (стаття 119 Конституції Естонської Республіки) [18]. Згідно зі статтею 225 Конституції Республіки Польщі, якщо протягом 4 місяців з дня внесення в Сейм проєкту бюджетного закону він не буде поданий президенту на підпис, президент може протягом 14 днів видати наказ про скорочення строку повноважень Сейму [19]. Президент за пропозицією уряду, за наявності контрасигнатури прем'єр-міністра та після консультацій з представниками парламентських груп може розпустити хорватський парламент, якщо він не ухвалить державний бюджет протягом 120 днів з дня його подання (стаття 103 Конституції Республіки Хорватія) [20].

Як слушно зауважує Ю.Г. Барабаш, поява такої підстави пов'язана з тим, що ці та інші країни знаходились у скрутному економічному становищі, і своєчасне ухвалення основного фінансового закону країни, було, на думку законодавців, запорукою ефективного розвитку економіки та нормального функціонування всього державного механізму на такому етапі державотворення [21, с. 41].

Так, Прем'єр-міністр Іспанії Педро Санчес підписав указ про розпуск парламенту країни і проведення дострокових загальних виборів 28 квітня 2019 року. Рішення спричинене тим, що депутати не змогли домовитися щодо бюджету на 2019 рік [22].

Порушення конституції та виникнення неподоланих суперечностей, які ставлять під загрозу нормальне функціонування парламенту, як підстави конституційно-правової відповідальності трапляються не часто. Відповідно до частини першої статті 95 Конституції Республіки Узбекистан Законодавча палата, Сенат Олій Мажліса Республіки Узбекистан можуть бути розпущені рішенням Президента Республіки Узбекистан, ухваленим за згодою Конституційного Суду Республіки Узбекистан, у разі виникнення неподоланих суперечностей у складі Законодавчої палати або Сенату, які ставлять під загрозу їх нормальне функціонування, або неодноразове ухвалення ними рішень, які суперечать Конституції Республіки Узбекистан, або виникнення неподоланих суперечностей між Законодавчою палатою і Сенатом, які ставлять під загрозу нормальне функціонування Олій Мажліса Республіки Узбекистан [23].

Слід зазначити, що необхідно виважено використовувати досвід інших країн для реформування інституту конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України задля недопущення дисбалансу гілок державної влади. У демократичній державі має бути не лише баланс повноважень органів публічної влади, а й баланс відповідальності, у тому числі й конституційно-правової,

за їх невиконання або неналежне виконання. У зв'язку з цим удосконалення інституту конституційно-правової відповідальності парламенту, процедурно-процесуальної регламентації її підстав та санкцій, передбачає відповідну модернізацію конституційно-правової відповідальності інших суб'єктів конституційно-правових відносин, насамперед вищих органів державної влади. Адже недостатньо чітко визначеними у законодавстві України є й підстави притягнення до конституційно-правової відповідальності інших вищих органів державної влади та їх посадових осіб. Втім, саме інститут конституційно-правової відповідальності вищих органів державної влади, передусім Верховної Ради України, є ефективною гарантією конституційного ладу й інструментом охорони Конституції України.

Список використаних джерел:

1. Конституційно-правові та теоретичні засади модернізації українського парламентаризму в умовах реалізації європейського вибору : монографія / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка; акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка; д-ра юрид. наук, проф. А. Р. Крусян; д-ра юрид. наук, проф. О. В. Батанова. Київ, 2025. 444 с.
2. Словська І. Є. Парламентська демократія, право і політика: взаємопов'язаність понять. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Ч. 1. С. 39–43.
3. Барабаш Ю. Г. Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 47–51.
4. Барабаш Ю. Г. Розвиток засад парламентаризму в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 11. Харків : Право, 2006. С. 175–183.
5. Бориславська О. М. Парламентаризм в умовах європейської моделі конституціоналізму: доктринальні основи та сучасні виклики. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 51–58.
6. Стефанчук Р. О. Стаття 75. *Конституція України. Науково-практичний коментар* / [редкол.: Р. О. Стефанчук (співголова), О. В. Петришин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін.; вступ. сл. В. О. Зеленського]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука й О. В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України ; Конст. Суд України. Харків : Право, 2024. 1176 с.
7. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 336 с.
8. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України від 27 серпня 2014 року № 690/2014. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/690/2014>.
9. Концепція парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030. Київ, 2023. 18 с.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої

- статті 90, пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 року № 11-рп/2004. *Голос України*. 2004. 22 червня.
11. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України від 21 травня 2019 року № 303/2019.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2019#Text>.
 12. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. Київ : Ін Юре, 2015. 320 с.
 13. Конституція Республіки Молдова. Декларація незалежності. Постанова КС № 36 від 5 грудня 2013 р.: Конституційний блок / Конституційний суд Респ. Молдова; підготовлене під керівництвом Александру Тенасе; переклад укр. мовою: Катерина Кожухар. Chişinău: Arc, 2016 (Tipogr. «Balacron»). URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf>.
 14. Президентка Молдови розпустила парламент. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/prezydentka-moldovy-rozpustyla-parlament-ta-pryznachyla-novi-vybory/a-57366222>.
 15. Constitution of the Republic of Estonia. URL: <https://president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution>.
 16. Constitución Española. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229&fbclid=IwAR0NT-oLXjvIPWqC3FUO4aKuhzVPxfZwrhc-koWisf2bqDiA2swKNylyerc>.
 17. Король Іспанії розпустив парламент і призначив нові вибори. *ZN.UA*. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/korol-ispaniyi-rozpustiv-parlament-i-priznachiv-novi-vibori-207436_.html.
 18. Constitution of the Republic of Estonia. URL: <https://president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution>.
 19. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.
 20. The Constitution of the Republic of Croatia. *Croatian Parliament*. URL: <https://web.archive.org/web/20101207160145/http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2409>.
 21. Барабаш Ю. Г. Інститут розпуску парламенту на сучасному етапі державотворення: порівняльно-правовий аналіз. *Університетські наукові записки*. 2008. № 1 (25). С. 36–43.
 22. Прем'єр Іспанії підписав указ про розпуск парламенту і проведення виборів. *ZN.UA*. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/prem-yer-ispaniyi-pidpisav-ukaz-pro-rozpusk-parlamentu-i-provedennya-viboriv-304573_.html.
 23. Constitution of the Republic of Uzbekistan. URL: <https://constitution.uz/en/clause/index>.

Віктор БЕСЧАСТНИЙ

*доктор юридичних наук,
доктор наук з державного управління,
професор, заслужений юрист України,
керівник Секретаріату
Конституційного Суду України*

ORCID: 0000-0002-4650-7371

Європейська інтеграція та європеїзація конституцій

Дванадцятий рік поспіль триває агресія російської федерації проти України, яка з 24 лютого 2022 року набула повномасштабного характеру та активізувала євроінтеграційні зусилля держави в умовах воєнного стану. Невдовзі, 23 червня 2022 року, Європейська Рада ухвалила рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі.

Безумовно, у процесі європейської інтеграції національні конституції країн-кандидатів відіграють ключову роль у забезпеченні відповідності їх внутрішнього правопорядку критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Саме національні конституції зберігають фундаментальне значення для легітимації членства в Європейському Союзі. «...Зобов'язання покладаються на державу як таку. Це не означає, що національні конституції не мають значення для Європейського Союзу та права Європейського Союзу. Навпаки: національні конституції продовжують мати значення, і дуже велике значення, також із європейської точки зору. Національні конституції є основою установчих договорів Європейського Союзу, які повинні бути ратифіковані відповідно до національних конституційних вимог (стаття 48 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору). Отже, вони надають легітимності установчим договорам Європейського Союзу та Європейського Союзу» [1].

Хорватія під час підготування до вступу в Європейський Союз внесла низку змін до тексту Конституції, які прямо враховують унікальність інституційно-правового механізму Європейського Союзу. Так, у статті 2 Конституції Республіки Хорватія в редакції 1997 року закріплено: «Республіка Хорватія вступає в союзи з іншими державами, зберігаючи за собою суверенне право вирішувати питання щодо передання повноважень та право вільно виходити з них». Це положення відображає гнучке, але суверенне бачення інтеграційних процесів: участь в інтеграційному об'єднанні не нівелює верховенства національних інтересів. Згодом, у межах підготування до повноправного членства, було внесено

зміни до статті 9 Конституції Республіки Хорватія, згідно з якими «громадянин Республіки Хорватія не може бути висланий з Республіки Хорватія, а також не може бути позбавлений громадянства, а також не може бути екстрадований до іншої держави, крім випадків, коли рішення про екстрадицію або передачу, ухвалене відповідно до міжнародного договору або *acquis* Європейського Союзу, має бути виконане» [2]. Ці положення набули чинності з дня вступу Республіки Хорватія до Європейського Союзу, тобто з 1 липня 2013 року.

У Чеській Республіці, що вступила до Європейського Союзу 1 травня 2004 року, конституційні зміни мали іншу логіку – не символічну, а інституційну. «На відміну від конституцій інших держав-членів Європейського Союзу, чеська поправка щодо Європейського Союзу не згадує Європейський Союз як такий. На момент її ухвалення Чеська Республіка перебувала в процесі ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який вона підписала у 1999 році. Наслідки вступу до ЄС та ратифікації Римського статуту для чеського суверенітету вважали настільки серйозними, що конституційні положення стосовно співвідношення міжнародного та національного права були визнані такими, що не відповідають вимогам часу. У зв'язку з цим актуалізувалась потреба у запровадженні спеціального положення про вступ до такого типу міжнародних організацій» [3], точніше – інтеграційного об'єднання, тобто Європейського Союзу.

Цю потребу було реалізовано через доповнення Конституції Чеської Республіки статтями 10a і 10b. У статті 10 зазначено: «Опубліковані міжнародні договори, ратифіковані Парламентом і відповідно до яких Чеська Республіка зобов'язана діяти, є частиною її правового порядку; якщо міжнародний договір відрізняється від закону, застосовують міжнародний договір». Стаття 10a прямо дозволяє передавати суверенні повноваження: «(1) Міжнародним договором деякі повноваження органів влади Чеської Республіки можуть бути передані міжнародній організації чи інституції. (2) Ратифікація міжнародного договору, зазначеного в пункті 1, вимагає згоди Парламенту, якщо конституційний закон не передбачає, що ратифікація вимагає згоди, наданої на референдумі». Водночас стаття 10b забезпечує парламентський контроль: «(1) Уряд регулярно та завчасно інформує Парламент про питання, пов'язані із зобов'язаннями, що виникають у зв'язку з членством Чеської Республіки в міжнародній організації чи інституції, зазначеній у статті 10a. (2) Палати Парламенту висловлюють свою думку щодо рішень, які готує така міжнародна організація чи інституція, у порядку, встановленому їхніми правилами процедури» [4]. Важливо зазначити, що додатково було змінено статтю 87, яка надала Конституційному Суду Чеської Республіки повноваження вирішувати питання про відповідність міжнародного договору конституційному порядку до його ратифікації [3].

Інший приклад – Республіка Польща, Конституція якої не містить прямих згадок про Європейський Союз, його інституції чи право, проте вона опосередковано дозволяє членство в Європейському Союзі через статтю 90, яка встановлює: «Республіка Польща може на підставі міжнародних угод делегувати міжнародній організації або міжнародній інституції повноваження органів державної влади щодо певних питань. Закон, що надає згоду на ратифікацію міжнародної угоди, зазначеної в пункті 1, ухвалює Сейм двома третинами голосів за присутності не менше половини встановленої кількості депутатів, а Сенат – двома третинами голосів за присутності не менше половини встановленої кількості сенаторів» [5]. Тобто членство в Європейському Союзі було забезпечено без радикального перегляду тексту Конституції Республіки Польща, а завдяки легітимачії передання суверенних повноважень.

У контексті кандидатського статусу України аналіз наведеного досвіду дає змогу зробити висновки, що не існує уніфікованої моделі європеїзації національних конституцій. Вибір між внесенням норм стосовно *acquis* до тексту Конституції України (як у Хорватії), запровадженням спеціальних механізмів контролю та передання повноважень (як у Чехії) або збереженням нейтральної позиції за умов жорсткої процедурної легітимачії (як у Польщі) залежить від політичного контексту, конституційної традиції та рівня інституційної стабільності держави [6]. Для України важливим є не лише нормативне оформлення передання повноважень на наднаціональний рівень, а й конституційне закріплення перспектив взаємодії національного права з правом Європейського Союзу в контексті набуття повноправного членства в інтеграційному об'єднанні. Це сприятиме не лише виконанню формальних критеріїв набуття членства в Європейському Союзі, а й посиленню внутрішньої легітимачії євроінтеграційного курсу.

Список використаних джерел:

1. Claes M. The Europeanisation of National Constitutions in the Constitutionalisation of Europe: Some Observations against the Background of the Constitutional Experience of the EU-15. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2007. Vol. 3. No. 1. P. 1–38. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/44755> (дата звернення: 26.06.2025).
2. Ustav Republike Hrvatske – pročišćeni tekst. Redakcijski pročišćen tekst Ustava Republike Hrvatske, Ustavni sud Republike Hrvatske, 15 siječnja 2014. URL: <https://www.usud.hr/hr/ustav-RH> (дата звернення: 26.06.2025).
3. Tichy L., Dumbrovsky T. EU Integration and the Czech Constitution: Assertive Judiciary and Baffled Administration. In Stefan Griller, Monica Claes, and Lina Papadopoulou (eds). *Member States' Constitutions and EU Integration*, Hart: Oxford 2019. 33 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2615617 (дата звернення: 26.06.2025).

4. Ústavnízákon, kterým se mění ústavnízákon České národní rady č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky, veznění pozdějších předpisů. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-395> (дата звернення: 26.06.2025).
5. The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. As published in *Dziennik Ustaw*. No. 78, item 483. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (дата звернення: 26.06.2025).
6. Kos K. Theories and Limitations of EU-Friendly Interpretation of the Polish Constitution. *Polish Review of International and European Law*. 2023. Vol. 12. Issue 1. P. 47–58. URL: <https://czasopisma.uksw.edu.pl/index.php/priel/article/download/12539/11534/26082> (дата звернення: 30.06.2025).

Dr. iur. Jautrite BRIEDE

Judge of the Constitutional Court of Republic of Latvia,

Professor of the University of Latvia

Проблеми, пов'язані з договорами про кордон з росією: досвід Латвії та Естонії

(Challenges Concerning Border Treaties with russia: the Experience of Latvia and Estonia)

Однією з ознак держави є її територія та чітко визначені кордони із сусідніми країнами. Державний кордон часто згадується в конституціях країн, зокрема в конституціях України [1], Латвії [2] та Естонії [3].

У 2007 році Конституційний Суд Латвійської Республіки ухвалив рішення у справі щодо питань, пов'язаних із підписанням Договору про взаємний державний кордон між Латвійською Республікою та російською федерацією [4]. Це рішення містить як загальноприйняті, так і критично оцінені погляди. Хоча історичний контекст відрізняється, можливо, деякі міркування можуть бути корисними для України для зміцнення її державності, особливо враховуючи той факт, що стосовно окупованих територій України росія частково повторює сценарій, який колись було розіграно у країнах Балтії.

Я почну з історичного контексту та фактів, які створили проблеми під час укладання угоди про кордон.

У 1918 році, реалізуючи право народу на самовизначення, було проголошено Латвійську Республіку. Нова держава прагнула включити до свого складу всі території, населені латвійцями, більшість із яких на той час входили до меж трьох губерній російської імперії. Серед них до складу Латвії було включено Абренський (нині – Піталова) район, де також проживала російська меншина.

Право народів на самовизначення визнала й Радянська росія, і в 1920 році між Латвією та росією було укладено Мирний договір, який, серед іншого, передбачав, що росія беззастережно визнає незалежність, самовизначення і суверенітет Латвійської держави та добровільно й назавжди відмовляється від усіх суверенних прав, що належать росії стосовно народу та землі Латвії [5].

На жаль, у серпні 1939 року Народний комісар закордонних справ СРСР Молотов та міністр закордонних справ Німеччини фон Ріббентроп підписали

пакт про ненапад, до якого було додано секретний протокол. Згідно з цим протоколом країни Балтії потрапили до сфери інтересів СРСР. Сталін використав протокол, щоб висунути цим державам ультиматуми й чинити на них тиск. Зокрема, у 1940 році СРСР висунув ультиматуми країнам Балтії, погрожуючи застосувати збройну силу. Причини були схожі на ті, які росія зараз використовує стосовно України. Зокрема, заявлялося, що існування військового союзу між країнами Балтії вважається вкрай небезпечним і таким, що загрожує безпеці кордонів СРСР, тому СРСР вимагав негайного дозволу підрозділам радянських військ увійти на територію Латвії.

Латвійський уряд вирішив не чинити опір ультиматуму, в результаті чого 17 червня 1940 року до Латвії було введено радянські війська. У такий спосіб СРСР здійснив незаконну окупацію держави Латвія. Як зазначив Конституційний Суд Латвійської Республіки, відповідно до висновків Нюрнберзького трибуналу нездатність чинити опір вторгненню іншої держави не означає, що такого нападу не було.

Невдовзі після цього в усіх трьох країнах Балтії відбулися незаконні вибори. Після цих «фальшивих» виборів незаконно обраний парламент ухвалив декларацію про приєднання Латвії до СРСР. Схожа ситуація склалася в Естонії та Литві. Балтійські держави були включені до складу СРСР за результатами процедур, які зовні нагадували добровільне об'єднання, але насправді були примусовим приєднанням.

У серпні 1944 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про утворення Псковської області у складі РРФСР. Після цього Президія Верховної Ради Латвійської СРСР звернулася з проханням приєднати більшу частину Абренського району, що належав Латвії, до складу російської РСР. У такий спосіб наша країна втратила близько 2 % своєї площі. Естонія втратила 5 % своєї довоєнної території (наприклад, місто Петсері, нині відоме як Печори).

4 травня 1990 року Латвія відновила свою незалежність [6]. Наша країна рішуче наполягає на тому, що Латвія як держава не виникла з нуля, а продовжує існувати як держава, заснована в 1918 році. Зокрема, в Латвії досі діє Конституція 1922 року. Конституційний Суд Латвійської Республіки також неодноразово наголошував на безперервності Латвії, на тому, що незаконна анексія держави до іншої держави не визнається на міжнародному рівні, що держава продовжує існувати *de iure*, і тому її можна відновити *de facto*.

У Декларації «Про відновлення незалежності Латвійської Республіки» [6] зазначено, що відносини Латвійської Республіки з СРСР встановлюються відповідно до Мирного договору 1920 року між Латвією та росією, яким визнано незалежність держави Латвія назавжди [5]. Латвійська сторона вважала, що росія як спадкоємець СРСР також вважає територію Латвії такою, якою вона

була на момент укладення Мирного договору 1920 року, зокрема це стосується Абренського району. Відповідно, делегація Міністерства закордонних справ Латвійської республіки розпочала переговори на основі Мирного договору. Росія ж вважала, що Мирний договір втратив чинність у 1940 році, коли Латвія увійшла до складу СРСР. Отже, питання приналежності Абренського району стало давньою перешкодою для демаркації латвійсько-російського кордону.

Прагнучи вступити до Європейського Союзу та НАТО, Латвія відчувала тиск із боку своїх західних партнерів щодо підписання договору про кордон із росією, оскільки вони не хотіли допускати навіть найменших підстав для територіальних суперечок із росією після того, як східний кордон Латвії став кордоном Європейського Союзу та НАТО з цією країною. Не було жодних сумнівів, що росія намагалася використати прикордонне питання, щоб перешкодити зближенню Латвії та Естонії із заходом.

Отже, Латвія постала перед дилемою: зберегти свої права на Абрене і відмовитися від наміру вступити до НАТО, чи відмовитися від своїх прав на Абрене. Можливо, Україна також колись зіткнеться зі схожою дилемою.

У 1997 році було підготовлено проєкт договору про кордон між Латвією та росією, який визнавав фактично існуючі кордони.

У травні 2005 року, коли поновилося обговорення щодо можливого підписання латвійсько-російського договору про кордон, уряд Латвії оголосив, що додасть до нього односторонню декларацію з посиланням на Мирний договір 1920 року, згідно з яким Латвія мала право на Абрене, але без претензій на територію Абрене як таку. Росія відмовилася підписувати таку угоду, але президент Путін відреагував заявою: «Вони отримають не Піталовський район, а вуха мертвого осла».

У цій ситуації політичне керівництво Латвії вирішило поступитися. Латвія відкликала свою односторонню заяву, і росія підписала угоду. Як пояснила ситуацію тодішній президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга, «приєднавшись до міжнародних структур, що гарантують незалежність, безпеку та розвиток Латвії, ми мусили прийняти реалії, що склалися в Європі, – зокрема, той факт, що Абрене, або Питалово, більше не перебуває під контролем Латвійської держави». [7]. У 2007 році глави урядів Латвії та росії підписали угоду про кордон, за якою колишній Абренський район увійшов до складу російської федерації, а парламент Латвійської Республіки ратифікував цю угоду про кордон.

Двадцять один член парламенту звернувся до Конституційного Суду Латвійської Республіки з вимогою переглянути договір про кордон на предмет його відповідності Конституції латвії, зокрема доктрині державної неперервності.

Суд скрупульозно оцінив усі аргументи (зокрема ті, які використовують у російській практиці та доктрині) та пояснив такі складні поняття, як агресія, окупація та анексія. Спираючись на незаконність подій 1940 року, Конституційний Суд Латвійської Республіки юридично обґрунтував правову безперервність Латвії, незважаючи на її фактичне зникнення.

Конституційний Суд Латвійської Республіки визнав, що зміни статусу території внаслідок незаконної агресії є незаконними на міжнародному рівні, незалежно від процедури, обраної державою-агресором. Передання частини території Латвії російській РФСР у 1944 році також було незаконним.

Водночас Конституційний Суд Латвійської Республіки дійшов висновку, що Латвія зможе відмовитися від своїх прав на територію Абрене на користь росії. Права на територію можуть бути передані лише за допомогою Договору про кордон. Це означає, що коли Договір про кордон набуде чинності, Латвія втрачає, а росія отримує права *de iure* на територію Абрене.

Рішення також містить окрему думку судді Круми, яка вважала, що якщо Латвія поступиться своєю територією росії, то Латвія повинна бути впевнена, що росія також сприймає цей факт так само, або обидві сторони повинні чітко вказати на різні думки в контексті безперервності Латвії.

Естонсько-російський договір про кордон, підписаний у 2014 році, досі не ратифікував ні естонський, ні російський парламенти. Це пов'язано з тим, що естонський парламент додав до нього преамбулу, в якій зазначено, що часткова зміна кордонів, встановлених Тартуським мирним договором 1920 року, не впливає на інші питання, встановлені в цьому договорі. Невдовзі після цього росія оголосила про відкликання свого підпису під договором про кордон, стверджуючи, що ця преамбула дозволяє Таллінну висувати територіальні претензії до Москви.

У 2021 році в Естонії відновилися переговори щодо ратифікації договору про кордон, однак деякі політики виступили проти цього. Так, естонський політик Хельме заявив, що «ті, хто вважає, що Естонія повинна бути прагматичною та відмовитися від Тартуського мирного договору, забувають, що путінська росія не триватиме вічно. [...] Якщо ми підтримуємо територіальну цілісність України та Грузії та засуджуємо російську агресію в цих країнах, то ми повинні керуватися тими самими принципами і в Естонії. Захоплення естонських земель та окупація Криму відрізняються лише часом, коли це сталося» [8].

Водночас в Естонії також існує думка, що хоча угоди із сусідніми країнами для росії, якщо вони не збігаються з інтересами Москви, є лише шматками паперу (як це можна бачити у ситуації з Україною), дійсний договір про кордон краще, ніж його відсутність [9].

Абсолютно очевидно, що нинішня росія зробить усе можливе, щоб не допустити де-факто відновлення Україною своїх державних кордонів, а також, найімовірніше, спробує перешкодити укладенню нової угоди про кордон з тих міркувань, що це завадить Україні на шляху до неприємного для росії союзу. Українським політикам можу лише побажати знайти найправильніший для країни вихід із цього глухого кута. І, звичайно, якомога швидшої перемоги.

Закінчити хочу віршем українського поета Платона Воронька:

*Облітав журавель
Сто морів, сто земель,
Облітав, обходив,
Крила, ноги натрудив.
Ми спитали журавля:
– Де найкраща земля? –
Журавель відповідає:
– Краще рідної немає!*

Хай процвітає ваша рідна земля! Слава Україні!

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Стаття 2: [...] Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. The Constituion of the Republic of Latvia. Adoption: 15.02.1922. Art. 3: The territory of the State of Latvia, within the borders established by international agreements, consists of Vidzeme, Latgale, Kurzeme and Zemgale. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980-the-constitution-of-the-republic-of-latvia>.
3. The Constitution of the Republic of Estonia. Adoption: 28.06.1992. Art. 122: The land border of Estonia is determined by the Tartu Peace Treaty of 2 February 1920 and by other international border agreements. [...] URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide>.
4. Judgement of the Constitutional Court in case No. 2007-10-0102 on the border treaty between Latvia and Russia. The Court consolidates the doctrine of the state continuity of the Republic of Latvia. URL: https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cool_timeline/judgement-of-the-constitutional-court-in-case-no-2007-10-0102-on-the-border-treaty-between-latvia-and-russia.
5. Miera līgums starp Latviju un Krieviju. Parakstīts Rīgā 1920. gada 11. augustā. [Мирний договір між Латвією та Росією. Підписано в Ризі 11 серпня 1920 року.] URL: https://www.mfa.gov.lv/lv/miera-ligums-starpl-latviju-un-krieviju?utm_source=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F.
6. On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia. Adoption: 04.05.1990. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/75539-on-the-restoration-of-independence-of-the-republic-of-latvia>.

7. Valsts prezidentes runa Saeimas debatēs par Latvijas-Krievijas robežlīgumu 2007. gada 1. februārī Saeimas namā. [Виступ Президента Латвії на дебатах Сейму щодо договору про кордон між Латвією та Росією 1 лютого 2007 року в будівлі Сейму]. URL: https://www.president.lv/lv/jaunums/valsts-prezidentes-runa-saeimas-debates-par-latvijas-krievijas-robezligumu-2007-gada-1-februari-saeimas-nama?utm_source=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2Fnama?utm_source=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F.
8. Igaunijas nacionālisti gatavi cīnīties pret Krievijas robežlīguma ratifikāciju. [Естонські націоналісти готові боротися проти ратифікації договору про кордон з Росією.] URL: <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/igaunijas-nacionalisti-gatavi-cinities-pret-krievijas-robezliguma-ratifikaciju.a393664>.
9. Kalev Stoicescu, The Tartu Peace Treaty and Estonia's Eastern Border. URL: <https://icds.ee/en/the-tartu-peace-treaty-and-estonias-eastern-border-2>.

Віктор ГОРОДОВЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України,
представник України в Консультативній раді європейських суддів
при Комітеті міністрів Ради Європи*

**Тлумачення національних конституцій
у світлі спільних цінностей ЄС:
між автономією права ЄС та
національною ідентичністю**

Європейська Рада на саміті у Брюсселі 23 червня 2022 року ухвалила історичне рішення щодо надання Україні статусу країни – кандидата на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС). Це стало визнанням досягнень України у сфері реформування державного управління та правової системи, а також важливим кроком на шляху європейської інтеграції.

Водночас подальший успіх євроінтеграції України залежить від виконання вимог, що їх висуває ЄС під час переговорного процесу, а також зобов'язань України за Угодою про асоціацію (щодо наближення національного законодавства до права ЄС) [1]. Це стало серйозним викликом, який показує рівень зрілості та готовності України до членства в ЄС, і відбувається не лише на законодавчому рівні, а й на рівні правозастосування, зокрема судами. Із вимог Європейської Комісії випливає, що від активності та відкритості українських судів, розширення горизонтів їх правотлумачної та правозастосовної практики залежить позитивна оцінка європейського «домашнього завдання» України [2].

Конституційний Суд України як гарант верховенства Конституції України відіграє особливу інституційну роль у процесі євроінтеграції. З огляду на це питання взаємодії практики національного органу конституційної юрисдикції з практикою Суду Справедливості Європейського Союзу (далі – Суд ЄС) набуває особливої актуальності.

Прикметно, що подекуди процес наближення до права ЄС національного законодавства навіть тих держав – членів ЄС, які приєдналися до нього раніше, досі супроводжує напруга між уніфікувальним потенціалом права ЄС, що ґрунтується на спільних цінностях, та прагненням держав – членів ЄС зберегти

національну ідентичність, закріплену в конституціях. З огляду на це вивчення питання, як Конституційний Суд України та суди системи судоустрою України можуть використовувати не тільки практику Суду ЄС у своїй діяльності, а і його методи тлумачення, має і теоретичне, і практичне значення.

Предметом цього дослідження є, зокрема, методологічні підходи до тлумачення права ЄС Судом ЄС та можливий шлях діалогу між національними та європейською правовими системами, що важливо для майбутнього України як повноправного члена європейської спільноти, а також для усвідомлення змісту права ЄС як такого, що сумісне з національними конституційними правопорядками. У майбутньому це допоможе запобігти потенційним розбіжностям між українським органом конституційної юрисдикції та Судом ЄС.

Передумовою для застосування практики Суду ЄС конституційними судами під час тлумачення національних конституцій є положення Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (далі відповідно – Договір ЄС, Договір ФЕС, а разом – Договори ЄС). Це, зокрема, стаття 19 Договору ЄС, секція 5 глави 1 розділу I частини шостої Договору ФЕС, Протокол № 3 про Статут Суду ЄС [3].

До врахування практики Суду ЄС уповноваженими органами країн – членів ЄС зобов'язує також принцип превалювання права ЄС, який випливає із суті Договорів ЄС, наприклад, зі статті 288 Договору ФЕС [3], змісту деяких інших актів ЄС, як-от Декларація про верховенство права ЄС [4], та із практики Суду ЄС [5].

Аналогічну роль в обґрунтуванні потреби в застосуванні практики Суду ЄС відіграють також спільні цінності, визначені у статті 2 Договору ЄС, які охоплюють демократію, повагу до прав людини, верховенство права, рівність та недискримінацію. Ці цінності не є декларативними; вони мають інституційне значення як умова членства в ЄС та підґрунтя для застосування механізму санкцій згідно зі статтею 7 Договору ФЕС. У правовій системі ЄС вони є обов'язковими імперативами, що впливають на легітимність національного законодавства та практик, тож мають бути враховані під час формування національної моделі взаємодії з правом ЄС.

Зокрема, у рішенні від 20 квітня 2021 року у справі C-896/19 Суд ЄС зазначав, серед іншого, що зі статті 49 Договору ЄС, яка передбачає можливість для будь-якої європейської держави подати заявку на вступ до ЄС, випливає, що до ЄС входять держави, які вільно та добровільно взяли зобов'язання дотримуватися спільних цінностей, зазначених у статті 2 Договору ЄС, поважають ці цінності та сприяють їх поширенню. Взаємна довіра між державами-членами і, зокрема, їхніми судами та трибуналами ґрунтується на фундаментальній передумові, що держави-члени поділяють спільні цінності, на яких засновано ЄС. Отже, дотримання державою-членом цінностей, закріплених у статті 2 Договору ЄС,

є умовою для реалізації всіх прав, що впливають із застосування Договорів ЄС до цієї держави-члена. Тому держава-член не може вносити зміни до свого законодавства у спосіб, що може призвести до зниження рівня захисту цінності верховенства права – цінності, яка чітко сформульована, зокрема, статтею 19 Договору ЄС [6].

Тобто, як убачається, Суд ЄС, наголошуючи на важливості спільних цінностей ЄС, одночасно зазначає, що такі цінності є спільними для всього ЄС, а визнання та дотримання цих цінностей кожним членом ЄС є умовою існування спільного європейського простору. З цього випливає те, що, як зауважено в рішенні Суду ЄС від 10 грудня 2018 року у справі № C-621/18 (пункт 44), «установчі договори, які становлять основну конституційну хартію Європейського Союзу <...> встановлювали, на відміну від звичайних міжнародних договорів, новий правовий порядок, що має власні інститути, на користь яких держави-члени обмежили свої суверенні права» [7].

Водночас із моменту набрання чинності Лісабонським договором у 2009 році Хартія основних прав Європейського Союзу (далі – Хартія) отримала статус первинного права, рівнозначного договірним актам. Особливу роль у застосуванні Хартії відіграють її положення щодо тлумачення, викладені у статтях 51–54, що визначають межі імплементації європейського права з урахуванням національних особливостей і балансу між суверенітетом та інтеграцією [8]. Отже, інтерпретація положень Хартії є невіддільною складовою врегулювання цього балансу, що забезпечує збереження єдності правового простору ЄС і повагу до національних конституційних традицій.

Не заперечуючи важливості спільних цінностей ЄС, Суд ЄС у своїх рішеннях також неодноразово наголошував на значенні поняття національної ідентичності держав-членів [9]. Суд ЄС також посилався на пункт 2 статті 4 Договору ЄС, який визначає обов'язок ЄС поважати національну ідентичність, що є невіддільною складовою фундаментальних політичних та конституційних структур держав-членів [10]. Ця позиція доповнює загальне розуміння балансу між імперативами інтеграції та збереженням унікальності національних правових систем.

Утім держави – члени ЄС не можуть покликатися на національну ідентичність для того, аби не виконувати приписи права ЄС. Зокрема, у рішенні від 8 квітня 2025 року (справа C292/23) Суд ЄС, упровадивши доктрину процесуальної автономії, яка ґрунтується на принципах еквівалентності та ефективності, чітко зазначив, що національні процедури не можуть створювати перешкоди для реалізації прав, гарантованих правом ЄС. Ці принципи забезпечують, щоб національні процесуальні норми не були менш сприятливими порівняно з внутрішніми аналогами та не ускладнювали фактичне здійснення прав, гарантованих правом ЄС, сприяючи в такий спосіб належній імплементації права ЄС у національні системи [11]. У ре-

зультаті національні суди, зберігаючи повагу до власних конституційних вимог, повинні тлумачити національні процесуальні норми з урахуванням вимог права ЄС. Зокрема, вони зобов'язані забезпечувати таке тлумачення та застосування норм, яке уможливило б реалізацію права на судовий захист, навіть якщо це потребує гнучкого перегляду усталених підходів до інтерпретації.

Зокрема, у рішенні від 7 вересня 2022 року та в рішенні від 21 грудня 2021 року Суд ЄС, підкреслюючи значення національної ідентичності, наголосив на ключовій ролі принципу ефективного судового захисту як невіддільної складової правопорядку ЄС. Джерелами цього принципу є спільні конституційні традиції держав-членів, а також міжнародні акти, зокрема положення Європейської конвенції з прав людини та Хартії. У межах принципу лояльної співпраці (частина третя статті 4 Договору ЄС) держави-члени зобов'язані забезпечувати ефективний судовий захист прав, які впливають із норм європейського права, що сприяє гармонійному поєднанню захисту національної ідентичності та європейських стандартів правосуддя [9, 12].

Із рішення від 21 грудня 2021 року також випливає, що визнання національної ідентичності не означає абсолютної свободи держав у встановленні обмежень на свободи внутрішнього ринку. Суд ЄС поки не сформулював вичерпного тлумачення поняття «національна ідентичність», проте вказує, що воно охоплює лише основоположні аспекти конституційного ладу, до яких можуть належати мова, організація державної влади, історична пам'ять і культурна спадщина. Визначення таких елементів належить до дискреційних повноважень держав-членів, однак ця дискреція не є необмеженою. Посилання на національну ідентичність не можна використовувати як механізм уникнення виконання зобов'язань за правом ЄС, особливо якщо такі дії суперечать спільним цінностям, закріпленим у статтях 2 і 3 Договору ЄС, зокрема повазі до прав людини, демократії, рівності, правової держави та недискримінації [12].

Водночас, хоча право ЄС претендує на верховенство над національними правовими системами, разом із конституційними положеннями, національні суди встановлюють певні межі цього превалювання. У цьому світлі особливої актуальності набуває питання узгодженого тлумачення конституційних положень держав-членів у межах інтеграційного правопорядку ЄС. З урахуванням правової взаємозалежності між національними та європейськими джерелами права тлумачення положень національних конституцій треба здійснювати з огляду на принцип превалювання права ЄС, принцип лояльної співпраці, закріплений у частині третій статті 4 Договору ЄС, а також на обов'язок держав-членів забезпечувати ефективне застосування права ЄС.

Правові системи держав-членів, а також держав-кандидатів, зокрема України, мають розвивати доктрину тлумачення норм конституційного рівня у

спосіб, що забезпечує гармонійне співіснування з автономією права ЄС. Це означає, що навіть за відсутності повної імплементації права ЄС національні органи, насамперед конституційні суди, повинні інтерпретувати положення конституцій з урахуванням загальноєвропейських принципів, цінностей і їх тлумачень, що їх надав Суд ЄС.

Отже, на сучасному етапі розвитку європейського правопорядку спостерігається поступове формування спільного правового простору, в межах якого національні конституційні правопорядки інтегруються з правом ЄС через механізми тлумачення, принципи співпраці та зобов'язання щодо реалізації спільних цінностей. Це вимагає від національних судів виваженого балансу між суверенністю та інтеграцією, між збереженням конституційної ідентичності та дотриманням права ЄС. Це зобов'язує і сам ЄС, і держави-члени у процесі тлумачення норм права дотримуватися принципу домірності та забезпечувати збалансоване поєднання між конституційною самобутністю та зобов'язаннями перед ЄС.

Для України це означає потребу в запровадженні практики тлумачення, що враховує вимоги права ЄС, правові позиції Суду ЄС, принцип ефективності реалізації прав і свобод, а також цінності, спільні для всіх держав – членів ЄС.

Цього можна досягти, зокрема, якщо користуватися спільним набором методів тлумачення права, адже право ЄС та національні конституції закріплюють ті самі цінності.

Важливо, що обрання методів тлумачення права ЄС Судом ЄС, як і обрання методів тлумачення національних конституцій органами конституційної юрисдикції окремих країн, ґрунтується переважно на правовій доктрині та усталеній практиці, а не на прямому нормативному регулюванні. Це зумовлює ширшу свободу цих інституцій в обранні методів тлумачення актів права у кожному конкретному випадку та у формулюванні власних принципів тлумачення. Водночас, як наголошував Суд ЄС, таке тлумачення не має переходити у зміну відповідних актів у спосіб їх інтерпретації [13], тобто підміняти собою нормотворення.

Разом із тим унікальна природа ЄС (деякі риси якої Суд ЄС описував, зокрема, в рішенні від 10 грудня 2018 року у справі № C-621/18) [7] не заперечує використання Судом ЄС класичних методів тлумачення права, як-от граматичний (текстуальний, філологічний), системний, телеологічний тощо. Наприклад, у рішенні від 4 квітня 2017 року у справі № C-544/15 Суд ЄС прямо вказав на ці методи, зауваживши, що згідно з усталеною судовою практикою під час тлумачення припису права ЄС слід ураховувати не лише його формулювання, а й контекст, у якому його вжито, та цілі, яких прагнули досягти тими правилами, частиною яких є цей припис [14].

Та все ж застосування класичних методів тлумачення права у практиці Суду ЄС має свої особливості, зумовлені, серед іншого, квазіконституційною юридичною природою ЄС [7] та пов'язаними з цим викликами, як-от мовна різноманітність ЄС, відмінність термінології у держав – членів ЄС, наявність власної термінології права ЄС, еволюція права ЄС [15] та загальний характер Договорів ЄС тощо.

У цьому контексті особливістю тлумачної діяльності Суду ЄС є більше, порівняно з конституційними судами окремих країн, значення порівняльного методу. Це характерно першочергово для Суду ЄС, однак як сама практика Суду ЄС, так і інтеграційні процеси, що тривають, спонукають до розширення використання цього методу національними конституційними судами для того, аби забезпечити тлумачення національних конституцій узгоджено з правом ЄС.

Саме цей метод тлумачення права сприяє тому, щоб тлумачення базувалося на європейському консенсусі щодо змісту спільних цінностей ЄС і сприяло порозумінню між національними та наднаціональним правопорядками. І це не випадково, адже для того, аби з'ясувати, що є юридичним консенсусом у ЄС щодо розуміння тих чи інших положень, принципів, цінностей, термінології тощо, потрібно з'ясувати, що означають вони у праві та практиці окремих країн (міжнародних організацій, до яких вони входять).

Так, Суд ЄС прямо наголошував на тому, що тексти Договорів ЄС зумовлюють його звернення до порівняльного методу [16], а також використовував цей метод для вирішення справ, зокрема досліджуючи акти міжнародного права та з'ясовуючи певні спільні риси, які випливають із конституційних принципів, законодавства та практики, що існує в державах – членах ЄС щодо обмеження права власності [17].

Як слушно зауважують західні науковці, використання порівняльного методу зміцнює легітимність рішень Суду ЄС, зважаючи, зокрема, на те, що:

- 1) у такий спосіб Суд ЄС заохочує судовий діалог (*dialogue judiciaire*);
- 2) ефективність права ЄС буде посилена у разі, якщо національне право збігається з позицією Суду ЄС;

- 3) відбувається реальна взаємодія між правовим порядком ЄС та правовими порядками держав-членів;

- 4) з огляду на те, що ЄС захищає, наскільки це можливо, «різноманітність цінностей» як прояв національної ідентичності держав-членів, застосування порівняльного методу не може суперечити цій меті. Навпаки, цей метод наголошує, що право ЄС не суперечить різному рівню захисту основоположного права чи законного інтересу, які можуть відрізнятися в державах-членах. За відсутності їх гармонізації заходи, що найбільше обмежують основоположні свободи, мають відповідати важливим інтересам права ЄС [18]. Це підтверджує

практика Суду ЄС, зокрема рішення від 14 жовтня 2004 року у справі № C-36/02 (див. пункти 37, 38) [19].

Водночас використання порівняльного методу у практиці Суду ЄС не означає суто «кількісне» визначення ним варіантів тлумачення, які превалюють у більшості країн ЄС. Процес тлумачення є складнішим та потребує врахування низки інших обставин, зокрема визначення того, який із можливих варіантів тлумачення права ЄС є відповідним для досягнення його цілей та сумісним із його цінностями. Тобто можна зробити висновок, що порівняльний метод дає можливі варіанти тлумачення права ЄС, остаточний із яких Суд ЄС визначає через використання інших методів тлумачення. До того ж, як убачається із практики Суду ЄС, правильних варіантів утілення права ЄС у національне законодавство може бути декілька [19].

Отже, Суд ЄС використовує у своїй практиці класичні методи тлумачення права, як-от граматичний (текстуальний, філологічний), системний, телеологічний, які мають певні особливості, зумовлені правовою природою ЄС. Водночас характерною рисою тлумачення, що його здійснює Суд ЄС, є відносно більша роль порівняльного методу. Цей метод закладає фундамент для тлумачення права ЄС Судом ЄС, а його застосування в синтезі з іншими методами дає змогу наблизити надане ним тлумачення до національного права та практики країн – членів ЄС, і таке наближення зміцнює легітимність його рішень.

Своєю чергою, значення наведеного для вітчизняного органу конституційної юрисдикції полягає в тому, що Конституційний Суд України вже зараз має враховувати особливості правотлумачної діяльності Суду ЄС та його методології й уже зараз – сформулювати підхід, відповідно до якого положення Конституції України інтерпретують з урахуванням права ЄС та їхнього тлумачення Судом ЄС, зокрема у світлі єдиного розуміння спільних цінностей. Така інтерпретація має слугувати засобом збереження суверенітету та одночасно не перешкоджати інтеграції України в єдиний європейський правовий простір.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 23.07.2025).
2. Комарова Т. Роль української судової влади у процесі євроінтеграції. *Портал сучасного права Supreme observer*. URL: <https://surl.it/blmjmr> (дата звернення: 23.07.2025).
3. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Між-

- народний документ. Консолідовані версії станом на 30 березня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 20.06.2025).
4. A. DECLARATIONS CONCERNING PROVISIONS OF THE TREATIES – 17. Declaration concerning primacy. Document 12008E/AFI/DCL/17. URL: <https://surl.li/kvfjto> (Last accessed: 23.07.2025).
 5. Див. зокрема: CJUE, 15 July 1964, Case 6-64, ECLI:EU:C:1964:66. URL: <https://surl.li/blyeyd> (Last accessed: 23.07.2025); CJUE, 17 December 1970, Case 11-70, ECLI:EU:C:1970:114. URL: <https://surl.li/jmbqqv> (Last accessed: 23.07.2025); CJUE, 9 March 1978, Case 106/77, ECLI:EU:C:1978:49. URL: <https://surl.li/yjmuiq> (Last accessed: 23.07.2025).
 6. CJUE, 20 April 2021, C-896/19, ECLI:EU:C:2021:311, points 61–63. URL: <https://surl.li/quiofe> (Last accessed: 23.07.2025).
 7. CJUE, 10 December 2018, Wightman e.a., C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999. URL: <https://surl.li/bvaniy> (Last accessed: 23.07.2025).
 8. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: <https://surl.li/aznyqk> (Last accessed: 23.07.2025).
 9. CJUE, 7 September 2022, C-391/20, ECLI:EU:C:2022:638, point 68. URL: <https://surl.li/jcteur> (Last accessed: 23.07.2025).
 10. CJUE, 19 November 2024, C-814/21, point 151. URL: <https://surl.li/dgqapt> (Last accessed: 23.07.2025).
 11. CJUE, 8 April 2025, C-292/23, ECLI:EU:C:2025:255, points 79–85 and the case law cited. URL: <https://surl.li/ccxpnyaj> (Last accessed: 23.07.2025).
 12. CJUE, 21 December 2021, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 and C-840/19, ECLI:EU:C:2021:1034 points 244–250. URL: <https://surl.li/kokbeh> (Last accessed: 23.07.2025).
 13. CJUE, 25 July 2002, C-50/00 P, ECLI:EU:C:2002:462, points 44–45. URL: <https://surl.li/wjzfpu> (Last accessed: 22.06.2025); CJUE, 1 April 2004, C-263/02 P, ECLI:EU:C:2004:210, points 36–38. URL: <https://surl.li/soowyt> (Last accessed: 23.07.2025).
 14. CJUE, 4 April 2017, Fahimian, C-544/15, EU:C:2017:255, point 30. URL: <https://surl.li/namirc> (Last accessed: 23.07.2025).
 15. CJUE, 6 October 1982, CILFIT e.a., 283/81, EU:C:1982:335, points 16–20. URL: <https://surl.li/ajdgpk> (Last accessed: 23.07.2025).
 16. CJUE, 5 March 1996, Joined Cases C-46/93 and C-48/93, points 27–30. URL: <https://surl.li/benehm> (Last accessed: 23.07.2025).
 17. CJUE, 13 December 1979, Case 44/79, points 17, 19–23. URL: <https://surl.li/leeqxr> (Last accessed: 23.07.2025).
 18. José A. Gutierrez-Fons, Koen Lenaerts. Les méthodes d'interprétation de la Cour de justice de l'Union européenne. Monographies. 20/03/2020. 210 p. (pages 102–103 avec les références).
 19. CJUE, 14 October 2004, C-36/02, ECLI:EU:C:2004:614, points 37, 38. URL: <https://surl.li/xmdyyq> (Last accessed: 23.07.2025).

Оксана КЛИМЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий консультант
сектору розвитку законодавства
з питань правової політики, організації публічної влади
відділу з питань правової політики, організації публічної влади
Дослідницької служби Верховної Ради України*

Конституційна ідентичність у проєкції викликів війни та повоєнного відновлення

Проблематика правової природи, змісту та юридичної кваліфікації поняття конституційної ідентичності вже понад 20 років є предметом широкої дискусії серед науковців та експертів у контексті як міжнародного, європейського, так і національного права. Це об'єктивно обумовлено світовими інтеграційними процесами, що тривають. Зокрема, перші авторські роздуми про чинники, критерії та значення національної ідентичності державного утворення в новітніх умовах світових інтеграційних трансформацій ще на початку 2000-х були зумовлені глобалізаційним трендом, проголошеним у зв'язку з приєднанням України до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі / Світової організації торгівлі (ГАТТ/СОТ) [1]. Нині зростання дослідницького потенціалу за цим напрямом детерміновано просуванням України на шляху реалізації євроінтеграційного курсу як стратегічного пріоритету майбутнього. Слід також акцентувати на важливості значення концепції конституційної ідентичності в рамках загальної політики Європейського Союзу (далі – ЄС) [2], що, як відомо, з часу останнього розширення отримала нову хвилю розвитку у зв'язку із застосуванням права ЄС державами-членами. Актуальність проблематики засвідчується й високим форматом дискусії на національному рівні [3]. Втім, для України, в умовах масштабної російської воєнної агресії, питання конституційної ідентичності та її значення, як, власне, питання національної ідентичності в цілому, є ключовими в порядку денному боротьби України за незалежність, суверенітет і свободу національного самовизначення Українського народу.

Передусім слід наголосити, що національний концепт конституційної ідентичності України тісно пов'язаний із державною доктриною національної ідентичності, що має конституційні витoki та втілення на законодавчому рівні. Так, виражаючи суверенну волю народу в Конституції України, припис абзацу п'ятого її преамбули підтверджує європейську ідентичність Українського

народу. Згідно з Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 року державна політика у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, що визначена складовою забезпечення національної безпеки України, має метою досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина (частина перша статті 4).

Офіційною конституційною доктриною наразі сформовано підходи та певні маркери національного концепту конституційної ідентичності, що містяться в позиціях Конституційного Суду України: щодо впровадження загальних для держав – членів ЄС конституційних цінностей у національне законодавство (Рішення від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022); втілення європейської ідентичності Українського народу в конституційних гарантіях вільного розвитку підприємництва (рішення від 18 грудня 2024 року № 12-р(II)/2024, від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025); юридичного статусу української мови як державної, що є водночас засадничою конституційною цінністю та невіддільною частиною конституційної ідентичності (Рішення від 14 липня 2021 року № 1-р/2021).

Дослідницькі пошуки засвідчують, що науковий правничий простір допоки не виробив єдиної парадигми конституційної ідентичності як у контексті міжнародного, європейського, так і національного права. Діапазон наукових підходів до розуміння правової природи, сутності та значення конституційної ідентичності варіюється:

- від *повного заперечення* явища (характеризують як загадкове, невловиме, ілюзію, сконструйовану, спрощену, уявну, ефемерну реальність, що ґрунтується суб'єктивних судженнях, спростовують її правове значення [4; 5]);

- *негативної інтерпретації*: у контексті поширення євроскептицизму на тлі розвитку практики використання державами – членами ЄС як інструмента для подолання принципу примату/верховенства права ЄС або встановлення юридичних лімітів його застосування [2, с. 29];

- обґрунтування *практичного значення* конституційної ідентичності, із визначенням її важливих атрибутивних та запобіжних/бар'єрних функцій [6];

- до визначення її *конструктивного, інструментального змісту* – як інструмента подолання конституційно-правових конфліктів, що можуть виникати в умовах багаторівневої архітектури транснаціонального правопорядку ЄС у проєкції «національне право – право ЄС» [7].

Вітчизняна юридична наука пропонує широку палітру поглядів і підходів щодо обґрунтування й визначення поняття конституційної ідентичності із застосуванням різних критеріїв та методологічних прийомів. У рамках широкого підходу конституційну ідентичність напряду пов'язують із національною конституційною традицією, історичною традицією народу у сфері державотворення [8, с. 27; 9, с. 52]; визначають через зв'язок соціуму та інститутів держави, що формує її політико-правову систему, індивідуалізує особливості конституційного ладу, вирізняє з-поміж інших держав [10; 11]; розглядають як соціокультурні та політико-правові особливості, що впливають на конституційні трансформації, у рамках конституційного процесу [12]. Поширеним є ціннісний критерій, за яким конституційну ідентичність визначають як конфігурацію конституційних цінностей у тріаді «індивідуальне-колективне-державне» на основі єдиних цінностей [3]; у контексті конституційної ідентичності європейських країн – як європейські цінності, що охоплюють захист прав та основоположних свобод людини [13]. За інституційним критерієм обґрунтовують сутнісний зв'язок конституційної ідентичності з установчою владою [14], формою правління [15]. Згідно з вузьким підходом конституційну ідентичність розглядають як унікальне поєднання фундаментальних цінностей, принципів, закріплених і відображених у конституції (нормативний підхід) [16; 17]; як систему інтерпретаційних аргументів, що їх використовують конституційні суди [18].

Наведені та інші науково-правові інтерпретації конституційної ідентичності змістовно збагачують загальну теоретичну концепцію та вказують на багатоспектність цього правового явища, що залежно від контексту та сфери застосування формує проєкції: міжнародного, національного, полінаціонального (регіонального), політичного, правового, культурологічного, соціологічного та інших концептів.

Керуючись позитивно-конструктивним підходом щодо визначення сутності та змісту конституційної ідентичності, що полягає в обґрунтуванні її функціонально-інструментального значення як юридичної конструкції, дотримуємося позиції, що вона є елементом механізму взаємодії між різними конституційними системами для їх ідентифікації, визначення та врахування особливостей задля забезпечення загального/наднаціонального правового порядку з метою досягнення спільних цілей.

Виходячи з того, що ЄС створений як політичний союз на основі наднаціонального конституційного правопорядку, конституційну ідентичність його держав-членів вважаємо слушним розглядати як елемент багаторівневої конституційної системи, включений у механізм збалансування ідентичності різних конституційних правопорядків. Це впливає з установчих принципів функціонування ЄС щодо визнання, з одного боку, державами-членами примату

права ЄС, а з другого – зобов'язання ЄС поважати національну ідентичність своїх держав-членів, втілену в їхніх політичних і конституційних системах (стаття 4(2) Договору про ЄС, абзац другий преамбули Хартії основоположних прав ЄС [19]). І хоча установче законодавство ЄС послуговується поняттям «національна ідентичність», у ході практики конституційного правозастосування воно набуло юридичної релевантності в конструкції «конституційна ідентичність» [20].

У цьому контексті конституційна ідентичність, на нашу думку, набуває ознак правового інструмента, покликаного ідентифікувати державно-установчу / установчо-функціональну правосуб'єктність народу/держави щодо забезпечення конституційного правопорядку в частині, що стосується його національного виміру в проєкції інтегрованої участі додержання союзного конституційного правопорядку, заснованого на універсальних принципах конституціоналізму. У такому сенсі конституційна ідентичність становить основу для конвергенції національних особливостей в архітектурі єдиного конституційного правопорядку союзного рівня. Її загальну конструкцію/модель оформлюють норми основного закону (конституційного/их акта/ів), які:

1) ідентифікують державу як явище/утворення за загальновизнаними критеріями міжнародного права: народ, територія, система самоврядування/управління (державна система). В українському контексті такими є норми конституційного акта про суверенітет народу, що втілюється в невід'ємному праві на самовизначення, утвердженні незалежності утвореної ним держави в межах визнаної території (установчі елементи);

2) вирізняють державу за офіційними атрибутами, що традиційно використовуються для ідентифікації та упізнання її з-поміж інших, як-от: назва, прапор, герб, гімн, мова, а також власне конституція як акт установчої влади народу, підтвердження його суверенності в установленні та легітимзації конституційної моделі правопорядку [21, с. 12] (атрибутивні елементи);

3) визначають особливості політичного дизайну держави, тобто системи здійснення державної влади, а в її основі лежить загальний принцип розподілу на функціональні гілки (законодавча, виконавча, судова) на засадах взаємного стримування та противаг (політико-інституційні елементи);

4) вирізняють державу за ознаками національної самобутності народу: культурна самобутність (мова, національні традиції, історична спадщина державотворення, національна свідомість); релігійна самобутність (історично сформоване домінування християнської релігійної традиції, про що свідчить відповідне посилання у преамбулі Конституції України); родинно-сімейно-шлюбні традиції тощо (елементи національної самобутності);

5) визначають національні компоненти конституційної інклюзії забезпечення прав людини, що не охоплені універсальною системою захисту прав людини та

встановлюють особливості правового регулювання з урахуванням національного контексту (елементи конституційної інклюзії захисту прав людини) [22].

При цьому відстоюємо позицію, що вихідним початком в обґрунтуванні концепції конституційної ідентичності виступає концепт прав людини, який у системі фундаментальних цінностей (права людини, верховенство права та демократія), визнаних на міжнародному рівні як «спільне надбання людства/народів», є визначальним щодо змісту, ролі та функцій усіх елементів, що належать до дизайну конституційної моделі. Властивий правам людини потенціал «живого права» детермінує відповідний розвиток інших складових у проєкції еволюції моделі конституційної правопорядку [23]. Відповідно, конструкція конституційної ідентичності, що є частиною цієї моделі, не є статичною, оскільки перебуває у постійній динаміці об'єктивних процесів життєдіяльності суспільства, під впливом закономірних чи фактичних історичних обставин та з урахуванням нових факторів і викликів може набувати нових вимірів. Як зазначають експерти, базова структура конституції, що втілює її конституційну ідентичність, може містити складові, які засвідчують історичні, тобто похідні, елементи, умовно визначають як «успадкована» ідентичність, а також висхідні складові, тобто спроектовані елементи конституційної ідентичності [2, с. 16]. Вірогідно, що проєктування елементів конституційної ідентичності може бути зумовлено об'єктивними обставинами, у тому числі загрозами як наявному національному конституційному правопорядку, волевиявленню народу в самовизначенні та виборі конституційної моделі розвитку, так і його фактичному виживанню в умовах відкритої конвенційної або гібридної війни, геноциду, анексії тощо.

Враховуючи нинішні українські реалії, постановка питання стосовно проєктування елементів конституційної ідентичності України в проєкції викликів війни та повоєнного відновлення набуває актуальності і в теоретичному аспекті, і в плані практичного значення. Означений аспект є віддзеркаленням узагальненої тези про те, що в умовах воєнного стану сучасний український конституціоналізм зазнає об'єктивних воєнних загроз, що зумовлюють зміни його практичної парадигми [24, с. 116].

Конституційну ідентичність у проєкції викликів війни та повоєнного відновлення вважаємо слушним розглядати з позиції того, як конституція в системі закріплених у ній основних цінностей та засад конституційного ладу формує реакцію на відповідні екстраординарні загрози чи небезпеки. По суті, йдеться про форматування моделі конституційного правопорядку під потреби особливих умов на засадах додержання балансу між забезпеченням національної безпеки, захисту прав людини та основоположних свобод, демократичних форм урядування (насамперед забороняє створення надзвичайних органів /

наділення надзвичайними повноваженнями уже наявних, що унеможлиблює узурпацію державної влади).

Співвідносно до запропонованої вище авторської теоретичної конструкції/ моделі конституційної ідентичності вважаємо можливим визначити в її структурі елементи, що спроектовані викликами війни та повоєнного відновлення.

1. Щодо **установчих елементів** конституційної ідентичності. Широкомасштабна агресивна війна РФ проти України, що підживлюється рашистською ідеологією «денацифікації», спрямована на окупацію українських земель, повалення конституційного ладу, заперечення історичної української традиції державотворення, знищення державотворчого потенціалу Українського народу та його права на самовизначення і геноцид української нації. Тож, є очевидним, що її основною метою є ліквідація установчої влади народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні. У проєкції цих загроз вважаємо обґрунтованим розглядати внесення Законом України від 7 лютого 2019 року № 2680–VIII змін до Конституції України, згідно з якими її текст було доповнено положенням про підтвердження європейської ідентичності Українського народу та незворотності європейського та євроатлантичного курсу України, проявом конструювання конституційної ідентичності. Внесене до абзацу п'ятого преамбули Основного Закону України положення стало органічною частиною конституційного тексту установчого змісту, доповнивши у такий спосіб конструкцію конституційної ідентичності новим установчим елементом, що вказує також на спільні історію, традицію, культуру та прагнення України й родини європейських народів. Ґрунтовною вважаємо думку М. Козюбри про те, що внесення змін до преамбул конституцій країн значною мірою зумовлено потребою фіксації колективної історичної ідентифікації їх народів. Російсько-українська війна переконливо підтвердила, що закріплений в преамбулі Конституції України курс на євроатлантичну інтеграцію – це найнадійніша гарантія від подальших посягань північного сусіда на територіальну цілісність України [21, с. 13–14]. Перспективно, у проєкції реалізації євроінтеграційних завдань та вступу України до ЄС необхідні зміни до Конституції України, що мають конституціоналізувати членство країни в ЄС, також слід розглядати як спроектований елемент конституційної ідентичності.

Виклики війни зумовили необхідність конституційної трансформації базового елемента конституційної ідентичності – інституту громадянства України. Внесені Законом України від 18 червня 2025 року № 4502–IX зміни, згідно з якими в Україні вперше запроваджено інститут множинного громадянства, змодифікували оновлену конструкцію закріпленого у статті 4 Конституції України принципу єдиного громадянства, що охоплює два аспекти: 1) громадянство держави Україна є єдиним і унеможлиблює існування громадянства

адміністративно-територіальних одиниць (внутрішній аспект); 2) громадянин України, який набув громадянство (підданство) іншої держави/держав, у правових відносинах з Україною визнається тільки громадянином України (зовнішній аспект). При цьому закон встановлює певні особливості набуття та втрати громадянства України, спроектовані з урахуванням викликів війни. Зокрема, передбачено спрощений порядок набуття громадянства України для іноземців, які військовою службою у воєнний час підтвердили свою відданість Україні. Водночас громадянство держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, визначено підставою для втрати українського громадянства або підставою для обмеження певних прав. Очевидно, що це порушує великий пласт проблемних питань, насамперед пов'язаних із автоматичним набуттям громадянами України громадянства держави-агресора на окупованих територіях, які потребують виважених підходів для їх вирішення. Сама ж концепція множинного громадянства в контексті конституційного принципу єдиного громадянства в Україні зумовлює чимало фахових дискусій та вільних думок. Утім, з огляду на катастрофічність демографічної кризи в Україні, зумовленою реаліями війни, визнання європейської ідентичності та євроінтеграційні перспективи України, така концепція видається, на нашу думку, вдало конструктивно вбудованою в союзну модель багаторівневого конституціоналізму. Реальні з точки зору національних інтересів ризики множинного громадянства потребують об'єктивної оцінки в контексті вироблення та встановлення ефективних запобіжних механізмів.

Реалії воєнного стану, загрози всебічних, зокрема гібридних, проявів російської агресії об'єктивно унеможливають в умовах війни в Україні функціональність основних інститутів демократії – вільних і незалежних виборів усіх рівнів. Водночас повоєнний формат проведення демократичних виборів потребує врахування всіх фактичних обставин, факторів і ризиків щодо забезпечення вільного та загального волевиявлення Українського народу. Це зумовлює необхідність проектування виборчої моделі, розрахованої на такий особливий період, що водночас корелює з відповідним конституційним контекстом і в такому сенсі виступатиме елементом конституційної ідентичності.

2. Серед **атрибутивних елементів** конституційної ідентичності у проєкції викликів війни та повоєнного відновлення чільне місце, безумовно, посідає Конституція України. Як акт установчої влади вона є основою української державності, закріплює загальні засади конституційного правопорядку, у тому числі гарантії його забезпечення в умовах воєнного стану. Внесені до її тексту зміни, зокрема щодо підтвердження європейської ідентичності Українського народу та незворотності європейського курсу, зумовлені загрозами агресивної політики РФ наявному конституційному ладу, і є свідченням природи Консти-

туції України як «живого права», що віддзеркалює також розвиток конструкції конституційної ідентичності Українського народу.

Як спроєктований викликами війни елемент конституційної ідентичності слід визначити інститут юридичного статусу української мови як державної. Згідно з Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року українська мова, яка є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, визнається єдиною державною (офіційною) мовою в Україні; її статус як державної зумовлений державотворчим самовизначенням української нації та є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави (частини перша – третя статті 1). На увагу заслуговують зроблені в преамбулі закону посилання на Висновок Європейської комісії за демократію через право (Венеційської Комісії), відповідно до якого за особливих умов, що склалися в Україні, збалансована політика у мовній сфері вимагає належних гарантій для збереження державної мови як інструмента єднання суспільства, та її Рекомендацію українському законодавчому органу віднайти істотно прийнятніші способи підтвердження верховенства української мови як єдиної державної мови та вжити додаткових заходів для зміцнення її ролі в українському суспільстві. Підтверджуючи конституційність цього закону, Конституційний Суд України у Рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 з-поміж іншого акцентував на тому, що мовне питання від початку постання України як незалежної держави є одним із головних у веденні РФ гібридної війни проти України, трагічні наслідки чого виявилися в збройній агресії РФ проти нашої держави (пункт 13.8 мотивувальної частини).

3. Щодо **політико-інституційних елементів** конституційної ідентичності насамперед слід зазначити, що модель політичного дизайну здійснення державної влади в Україні підпорядковується загальному принципу демократичного урядування, встановленому частиною другою статті 5 Конституції України, за яким народ здійснює владу через органи державної влади. Це означає, що лише народ може визначити в Конституції України, які органи державної влади він уповноважує на здійснення влади від його імені. Відповідну позицію з цього приводу висловив Конституційний Суд України у Рішенні від 13 червня 2019 року № 5-р/2019. Зазначений принцип діє і в екстраординарний період, на випадок якого Конституція України передбачає розподіл певних повноважень між інститутами влади, зокрема в умовах війни, коли особливості здійснення державної влади об'єктивно підпорядковуються основним стратегічним завданням щодо відсічі збройної агресії, забезпечення національної оборони та безпеки, захисту національних інтересів, прав і свобод громадян. Тут конституційна ідентичність передбачає легітимність використання надзвичайних заходів в умовах воєнного стану, гарантуючи їх необхідність для усунення загроз конституційному ладу та життєздатності нації. Водночас

гарантії конституційного правопорядку вимагають додержання балансу між заходами національної безпеки та належним рівнем забезпечення прав і свобод людини. У цій проєкції конституційна ідентичність проєктує такий інституційний дизайн здійснення державної влади, що за загальної мобілізації управлінського ресурсу визначає обов'язкові механізми підзвітності та контролю суб'єктів формування та реалізації політики в умовах воєнного стану. До таких, зокрема, належать механізми парламентського контролю (наприклад, щодо перевірки обґрунтованості введення главою держави правового режиму воєнного стану), президентського контролю (щодо законодавчих рішень парламенту стосовно додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина), підзвітності та контролю уряду й інших органів виконавчої влади. Вирішальну роль у забезпеченні гарантій додержання такого балансу та захисту прав і свобод людини відіграють незалежні органи судової влади. Належне забезпечення конституційного контролю у питаннях додержання конституційного правопорядку в умовах воєнного стану потребує функціонального Конституційного Суду України. Запроваджена згідно з Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401–VIII конституційна реформа системи правосуддя та органу конституційної юрисдикції, зокрема в частині формування таких органів, на нашу думку, також екстраполює на окреслення особливостей політико-інституційних елементів конституційної ідентичності в проєкції викликів війни. До таких можемо віднести і впроваджені в умовах воєнного стану обмеження конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами або в механізмах формування відповідних органів державної влади з підстав належності до громадянства держави, визнаної згідно із законом України державою-окупантом та/або державою-агресором щодо України.

4. Конституційну ідентичність у контексті **національної самобутності**, на нашу думку, можна розглядати співвідносно з рівнем конституційного забезпечення демократичних, громадянських та особистих свобод, пов'язаних із формуванням ідеологічного простору на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя (стаття 15 Конституції України) і комплексу духовно-культурних національних цінностей, зокрема національної свідомості, української громадянської ідентичності, що втілюють історичні національні традиції, релігійну самобутність тощо. Оскільки в умовах війни вирішальне значення має формування відповідної реакції суспільства на акти агресії ворога, це зумовлює необхідність посилення «національної ідеї» та зміцнення національної ідентичності, зберігаючи при цьому відданість універсальним та європейським цінностям. Пріоритети формування національної свідомості, активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей Українського народу, національної самобутності визначено в Законі

України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності».

Водночас установлені в інтересах національної безпеки в умовах воєнної агресії рф проти України обмеження певних демократичних прав та особистих свобод вимагають конституційної легітимності. Зокрема, йдеться про ті, що пов'язані з діяльністю політичних партій і релігійних організацій, історично та структурно вбудованих в ідеологічну систему держави-агресора, які створюють загрозу національній безпеці та суверенітету, спрямовані на розбалансування українського суспільства та підлив конституційного ладу в нашій державі. У цій проєкції варта уваги концепція обороноздатної демократії (англ.: *militant democracy*; нім.: *Wehrhafte Demokratie*), застосована в українській офіційній доктрині конституційного права на обґрунтування конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та соціал-націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 9-р/2019), що спрямований на захист демократичного ладу в Україні з урахуванням історичного досвіду. У зв'язку зі збройною агресією рф проти України ухвалено і Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 року, який легітимізує встановлення обмежень у сфері діяльності релігійних організацій з метою забезпечення безпеки та суверенітету України.

5. Щодо **елементів конституційної** інклюзії захисту прав людини. Вважаємо, що національна конституційна ідентичність презентує ту сферу прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України, що не охоплені загальною/універсальною системою захисту, насамперед права тих категорій осіб, які через об'єктивні національні фактори, реалії життя, архітектуру гендерної чутливості/рівності можуть зазнавати дискримінації. У проєкції викликів війни та повоєнного відновлення в людському вимірі йдеться, насамперед, про права найбільш соціально чутливих категорій громадян [внутрішньо переміщені особи, діти, ветерани війни, особи з особливими потребами (інваліди війни), особи, які постраждали від насильства, інших воєнних дій], які потребують захисту та/або підтримки у формі позитивних дій (позитивна конституційна інклюзія). В економічному вимірі цей аспект можна розглядати в підтримці національного малого бізнесу та підприємництва (наприклад, у рамках політики «Зроблено в Україні»). Задля забезпечення балансу правових можливостей виправданим може бути застосування певних обґрунтованих обмежень у реалізації прав, зокрема з підстав належності до громадянства держави-агресора або встановлення факту співпраці чи сприяння ворогові, що може мати наслідком позбавлення пенсіонера державної нагороди України та встановленої пенсії за особливі заслуги (негативна конституційна інклюзія) [23]. Вважаємо, що ефективність конституційного контролю в питаннях, що стосуються конституційної інклюзії захисту прав і свобод людини, є важливим

чинником підвищення довіри суспільства до Конституційного Суду України як гарантії справедливого повоєнного відновлення країни в людському вимірі.

Розглянуті елементи конституційної ідентичності в проєкції викликів війни та повоєнного відновлення України перебувають у системному взаємозв'язку і взаємозалежності та не є вичерпними. Запропонована теоретична конструкція/ модель конституційної ідентичності дає можливість проілюструвати систему фундаментальних цінностей і принципів, що формують національний «профіль» конституційного правопорядку, а в проєкції викликів війни та повоєнного відновлення – їхню композиційність у формуванні реакції на збройну агресію задля захисту національних інтересів та конституційних цінностей.

Основу конституційної ідентичності становить система прав людини, що визначені конституційним актом, а також ті, що віднесені до цієї системи офіційною конституційною доктриною, включені в модель конституційного правопорядку в контексті виконання державою її основної функції щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, зокрема збалансованими засобами позитивної чи негативної інклюзії, обмеження чи превенції, що є частиною національного правопорядку в державі.

Конституційну ідентичність у рамках наднаціонального конституційного правопорядку ЄС пропонуємо розглядати в таких проєкціях:

- у контексті синергії конституційних цілей і цінностей, втілених у праві ЄС та національних конституційних актах держав-членів, що вказує на спільну ідентичність конституційних правопорядків національних та союзного рівнів (європейська конституційна ідентичність);

- як конституційно визначені особливості національного конституційного правопорядку, що є відмінними, потребують відповідного врахування, забезпечення в рамках наднаціонального/союзного або/та інших національних правопорядків у спосіб визнання прийнятої правової інклюзії як форми компромісу (національна конституційна ідентичність);

- як правовий інструмент, що слугує для цілей конвергенції конституційних правопорядків різних рівнів задля поглиблення конституціоналізації наднаціонального правопорядку.

Виходячи зі статусу України як кандидата на членство в ЄС та беручи до уваги процес їх євроінтеграційного зближення, високим оцінюємо ступінь вірогідності, що сформований у проєкції викликів війни та повоєнного відновлення концепт конституційної ідентичності України екстраполюватиме на конституційні елементи союзної моделі правопорядку, насамперед ті, що стосуються забезпечення простору безпеки в контексті спільних викликів, у тому числі концепт конституційної ідентичності ЄС.

Список використаних джерел:

1. Клименко О. М. Держава в аспекті світових інтеграційних процесів. *Вплив глобалізації на формування та розвиток зовнішньоекономічних зав'язків України* : збірник матеріалів V міжнар. наук.-практ. конф. УАЗТ (30 травня 2002 р.). Київ : УАЗТ, 2002. С. 146–149.
2. The notion of constitutional identity and its role in European integration: Study, Requested by the AFCO committee. April 02, 2024. Publications Office of the European Union. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/760344/IPOL_STU\(2024\)760344_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/760344/IPOL_STU(2024)760344_EN.pdf).
3. Українська конституційна ідентичність та європейська інтеграція: пошук балансу : III Маріупольський конституційний форум (4 жовтня 2024 р.). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/iii-mariupolsky-konstytucijnyy-forum-ukrayinska-konstytucijna-identychnist-v-konteksti>
4. Monika Polzin. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019. German Law Journal, Volume 18, Issue 7: Special Issue: Constitutional Identity in the Age of Global Migration, 01 December 2017, pp. 1595–1616. URL: <https://scispace.com/pdf/constitutional-identity-as-a-constructed-reality-and-a-4yb4gidtzy.pdf>.
5. Katarzyna Krzyżanowska. Judicialization of Constitutional Identity. European University Institute, December 15, 2024. Available at SSRN: URL: <https://ssrn.com/abstract=5243650> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5243650>.
6. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2021/konstytutsiina-identychnist-yii-znachennia>.
7. Millet, François-Xavier. L'Union européenne et l'identité constitutionnelle des États membres. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/45683231.pdf>.
8. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
9. Стецюк П. Конституційний розвиток в сучасному світі. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 50–57.
10. Гарасимів Т. Аксіологічна детермінація конституційної ідентичності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2023. № 2 (38). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/31650/6.pdf>.
11. Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право] / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2023. 248 с.
12. Серегина С. Конституционный процесс и конституционная идентичность. *Legea și viața*. 2015. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14314/1/Serohina_86-90.pdf.
13. Українська конституційна ідентичність та європейська інтеграція: пошук балансу. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/ukrainian-constitutional-identity-and-european-integration-finding-a-balance>.

14. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88.
15. Петришин О. В., Петришин О. О. Форма правління України в умовах євроінтеграції: традиції і новації. *Правнична наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*: монографія / Нац. акад. прав. наук України; редкол.: В.А. Журавель [та ін.]. Харків: Право, 2023. С. 73–82.
16. Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3. URL: <https://www.constjournal.com/pub/3-2023/derzhavna-mova-konstytutsiina-identychnist-ukrainy-pryroda-vzaiemozviazkiv>.
17. Geuens, Maaike. Constitutional Identity: Thick Interpretation by Citizens. Tilburg University Research Portal. URL: <https://research.tilburguniversity.edu/en/projects/constitutional-identity-thick-interpretation-by-citizens>.
18. Shcherbanyuk O. Constitutional identity in the argumentation of decisions of constitutional courts. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. Вип. 3. URL: <http://journal-kpas.uzhnu.edu.ua/article/view/230043>.
19. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями станом на 30 березня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
20. Besselink L. National and Constitutional Identity before and after Lisbon, *Utrecht Law Review* 6/3 (2010), p. 37. URL: <https://utrechtlawreview.org/articles/139/files/submission/proof/139-1-151-2-10-20101118.pdf>.
21. Козюбра М. І. Преамбула. Конституція України: науково-практичний коментар / Ю. Г. Барабаш [та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина. Київ: БАІТЕ, 2024. С. 12–14. URL: <https://ccu.gov.ua/library/konstytuciya-ukrayiny-nauko-praktychnyy-komentar-perambula>.
22. Клименко О. М. Феномен конституційної ідентичності. *Конституційний захист прав людини в контексті доктрини європейської та української юстиції: теорія і практика*: Всеукр. наук.-практ. конф. (25 червня 2025 р.). URL: <https://pnu.edu.ua/blog/2025/06/28/71007>.
23. Клименко О. М. Феномен конституційної ідентичності в контексті прав людини. *Конституційний розвиток України: здобутки, виклики, перспективи*: круглий стіл (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 25 червня 2025 р.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1ycqNit6lp0>.
24. Ковальчук В. Конституційне право в умовах воєнного стану. *Право України*. 2023. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kovalchuk_v._konstytucionalizm_v_umovah_viny_ny_pytannya_cinnostey_prav_ta_identychnosti.pdf.

Любов КНЯЗЬКОВА

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Маріупольського державного університету,

доцент кафедри мовних та гуманітарних дисциплін

ТОВ «Технічний університет „Метінвест Політехніка“»

Конституційне право на працю: особливості реалізації у період воєнного стану

Право на працю закріплено статтею 43 Конституцією України, яка передбачає, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [1]. Отже, держава безпосередньо гарантує захист права на працю на підставі Конституції України. Але реалізувати соціально-економічні права взагалі та у сфері праці в повному обсязі значно складніше, ніж громадянські та політичні права, оскільки для цього потрібні високорозвинена соціально-орієнтована економіка та цілеспрямована діяльність держави по їх забезпеченню і захисту. Ситуація в Україні з початком повномасштабного вторгнення росії ускладнює реалізацію прав людини. У статті 64 Конституції України передбачено, що в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку таких обмежень, зокрема визначені статтями 43 (право на працю), 44 (право на страйк) та 45 (право тих, хто працює, на відпочинок) Конституції України [1]. Умови життя українців змінюються впродовж дії правового режиму воєнного стану і це обумовлено не лише випробуванням для безпеки та стабільності у суспільстві, а й часом, коли існуючі розбіжності між інтересами працівників і роботодавців стають ще більш актуальними. У таких умовах стає надзвичайно важливим втручання держави для належного правового регулювання трудових правовідносин. Такий підхід спрямований на ухвалення нових законів, внесення змін і доповнень до існуючих законодавчих актів, спрямованих на регулювання трудових правовідносин та вирішення конфліктів між роботодавцями та працівниками.

Дослідженню проблем реалізації права на працю присвятили свої роботи такі науковці як С. Вавженчук, Н. Гетьманцева, М. Венедіктова, О. Коваленко

Н. Кохан, В. Щербина, М. Ярошенко та інші. Але воєнний стан в Україні, який діє вже більше трьох років, впливає на реалізацію права на працю, що потребує нових наукових досліджень, удосконалення законодавства про працю та судової практики.

Повномасштабна збройна агресія сьогодні є чи не найголовнішою причиною порушень прав і свобод людини і громадянина не лише тому, що вносить певні корективи у використання прав людини в обороні, а й тому, що регулярно завдає матеріальної та моральної шкоди громадянам, порушуючи та руйнуючи нормальний спосіб життя українських громадян.

Одним із способів реалізації права на працю в умовах війни є дистанційна занятість працівників. Віддалені форми роботи набувають все більшої актуальності саме в умовах воєнного стану, який розпочався в Україні 24 лютого 2022 року.

Ухваленням Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136–ІХ було запроваджено інститут призупинення дії трудового договору в умовах воєнного стану, що викликало необхідність досліджень проблем призупинення трудового договору саме у період воєнного стану [2]. Призупинення дії трудового договору може здійснюватися за ініціативи і роботодавця, і працівника, але на строк не більше ніж період дії воєнного стану. У разі ухвалення рішення про скасування призупинення дії трудового договору до припинення або скасування воєнного стану роботодавець повинен за 10 календарних днів до відновлення дії трудового договору повідомити працівника про необхідність стати до роботи.

Слід зазначити, що призупинення трудового договору в умовах воєнного стану є тимчасовим заходом. Як тільки закінчиться правовий режим воєнного стану, трудовий договір відновлює свою дію. Це означає, що роботодавець знову стає зобов'язаним надавати роботу своїм працівникам та вчасно виплачувати їм заробітну плату.

Крім того, Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) доповнено статтею 21¹, яка визначає трудовий договір з нефіксованим робочим часом як особливий вид трудового договору, умовами якого не встановлено конкретний час виконання роботи. Обов'язок працівника виконувати роботу виникає виключно у разі її надання роботодавцем, без гарантування того, що така робота буде надаватися постійно, але з дотриманням умов оплати праці, що передбачені КЗпП України [3].

У період дії воєнного стану роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди (крім переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії), якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здо-

ров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також інших обставин, що ставлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей, з оплатою праці за виконану роботу не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою. У період дії воєнного стану повідомлення працівника про зміну істотних умов праці та зміну умов оплати праці здійснюється не пізніше як до запровадження таких умов. Нормальна тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо), яким відповідно до законодавства встановлюється скорочена тривалість робочого часу, тривалість робочого часу у період дії воєнного стану не може перевищувати 40 годин на тиждень. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку можна скоротити до 24 годин. На період дії воєнного стану дія окремих положень колективного договору може бути зупинена за ініціативою роботодавця. Роботодавець може відмовити працівникові в наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури, робіт з виробництва товарів оборонного призначення або до виконання мобілізаційного завдання (замовлення). У період дії воєнного стану допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця у період тимчасової непрацездатності працівника, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку).

У справах оплати праці, зазвичай, установлені правила та обов'язки для роботодавців. Роботодавець повинен докладати зусилля для вчасної та повної виплати заробітної плати своїм працівникам. Мета цього підходу – забезпечити справедливі умови для працівників і підтримати ефективну працю в організації. Якщо роботодавець не виконує свої обов'язки з оплати праці, працівники мають право на правові заходи для захисту своїх прав.

Проте, у період дії правового режиму воєнного стану роботодавець може бути звільнений від відповідальності за несвоєчасну виплату заробітної плати, якщо він може довести наявність поважних причин, таких як сам факт введення воєнного стану, військові дії або інші обставини непереборної сили. Це означає, що в умовах надзвичайних обставин, які перешкоджають нормальному функціонуванню бізнесу, роботодавець може бути позбавлений юридичної відповідальності за затримку у виплаті зарплати. Проте, важливо, щоб це було обґрунтовано об'єктивними обставинами, і це повинно бути узгоджено

з чинним законодавством, яке може визначати конкретні умови та процедури в таких ситуаціях [4, с. 43].

Організація праці на тимчасово окупованих територіях України є одним із найскладніших викликів сучасного періоду. Умови, в яких опинилися українські громадяни, що залишилися на цих територіях, характеризуються системною гуманітарною кризою, обмеженням свободи пересування, розривом економічних зв'язків, а також правовою невизначеністю. Ці фактори впливають не лише на рівень життя людей, а й на реалізацію їхнього права на працю, соціальний захист та свободу вибору зайнятості.

Тож постає питання: як забезпечити дотримання трудових прав громадян, які опинилися на окупованих територіях, та як інтегрувати міжнародний досвід у національну правову практику.

8 травня 2025 року Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду виніс постанову у справі № 521/12004/23 (провадження № 61-11463св24) про виплату заборгованості із заробітної плати [5].

У своїй касаційній скарзі роботодавець наголошував, що заборгованість з виплати заробітної плати виникла у період тимчасової окупації м. Херсона, протягом якої підприємство фактично не здійснювало свою господарську діяльність і було розграбоване, розмір середнього заробітку значно перевищує розмір заборгованості з виплати заробітної плати. Враховуючи, що роботодавець не несе юридичної відповідальності за затримку виплати заробітної плати працівникам, якщо така невиплата виникла внаслідок тимчасової окупації (обставин непереборної сили), відповідача слід звільнити від відповідальності за затримку виплати заробітної плати. За результатом розгляду справи Верховний Суд направив справу на новий розгляд до апеляційного суду.

Питання оплати праці працівників на окупованих територіях залишається дискусійним і для науковців, і для судової практики. Виникає питання: чи має право суд зменшити оплату праці або звільнити підприємство від сплати заборгованості із заробітної плати у період дії воєнного стану.

У постанові від 16 квітня 2025 року по справа № 766/6644/23 (провадження № 61-15433св24) Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду встановив та сторони не заперечували, що з 1 березня 2022 року до 11 листопада 2022 року місто Херсон, у якому розташовано ТОВ «Паллада Шип'ярд», було окуповане військами російської федерації, з 11 листопада 2022 року до 1 травня 2023 року віднесено до території можливих бойових дій, а з 1 травня 2023 року Херсонська міська територіальна громада віднесена до території активних бойових дій, на яких функціонують державні електронні інформаційні ресурси.

Встановивши остаточно, що розмір заборгованості відповідача перед позивачем з невиплаченої заробітної плати за період з 1 січня 2021 року до 30 червня 2022 року становить 164 038,68 грн, а також те, що як у день звільнення, так і після пред'явлення ОСОБА_1 вимоги про розрахунок, відповідач не виплатив йому вказану суму, апеляційний суд правомірно виходив з обґрунтованості вимог позивача щодо покладення на відповідача відповідальності, передбаченої статтею 117 КЗпП України. При цьому апеляційний суд правильно погодився з висновком суду першої інстанції про застосування до спірних правовідносин статті 117 КЗпП України в редакції Закону України № 2352–ІХ, що набрав чинності 19 липня 2022 року. Доводи касаційної скарги про необхідність застосування до спірних правовідносин статті 117 КЗпП України у попередній редакції є безпідставними, враховуючи, що звільнення ОСОБА_1 відбулося 16 червня 2023 року. Слід звернути увагу, що позицію щодо незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів неодноразово висловлював Конституційний Суд України. Цілком погоджуємося з Головою Комітету з трудового права НААУ, керівницею Центру трудового права та соціального забезпечення ВША НААУ В. Поліщук, що існування обставини воєнного стану, фактів окупації та ведення бойових дій, знищення майна підприємства чи існування інших обставин, у тому числі існування дебіторської заборгованості роботодавців, не спростовують факту існування заборгованості по заробітній платі і не звільняють від обов'язку виплати заробітної плати [6].

Отже, реалізація конституційного права на працю в умовах дії правового режиму воєнного стану має особливості. У контексті непередбачуваних обставин воєнного стану забезпечення прав та гідних умов праці стає важливим завданням. Ситуація потребує, з одного боку, певного обмеження трудових прав з урахуванням забезпечення стабільності та безпеки в державі. З іншого боку, оскільки Україна обрала курс європейської інтеграції, сучасне трудове законодавство повинно відповідати європейським стандартам з урахуванням досягнутих міжнародною спільнотою економічних та соціальних результатів під час удосконалення законодавства для справедливому розвитку суспільства.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.07.2025).
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2136–ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 12.07.2025).

3. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.07.2025).
4. Ковач Д. Особливості трудових відносин у період воєнного стану: захист прав та соціальна стабільність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024 № 67. С. 42–46. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc67/10.pdf> (дата звернення: 12.07.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 8 травня 2025 року у справі № 521/12004/23. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_28_05_2025_roku_u_spravi_521_12004_23/ (дата звернення: 12.07.2025).
6. Поліщук В. Праця на окупованих територіях: судова практика та українські реалії. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pracia-na-okupovanix-teritoriiakh-sudova-praktika-ta-ukrayinski-realiyi> (дата звернення: 12.07.2025).

Василь КОСТИЦЬКИЙ

*професор, доктор юридичних наук,
дійсний член (академік) НАПрН України,
професор Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Конституція як суспільний договір та суспільний консенсус подолання кризових соціальних проблем

Суспільно-політичний розвиток у ХХІ столітті будується на ідеях людиноцентризму і демократії, пануванні думки про те, що конституція є вираженням спільної волі народу, який формує чи модернізує свою державність для досягнення спільних цілей [1; 2, с. 59]. Наявність конституції в державі є обов'язковою умовою державності та розвитку правової системи сучасних держав. Конституція є матеріалізованою мірою добра, миру і стабільності в суспільстві. Попередні роздуми щодо розуміння конституції та права невідривно пов'язані з ще одним їх визначенням: і конституція, і право загалом є результатом компромісу суспільних еліт, вираженого у партійних позиціях та концентрованого у правових нормах. Саме тут закладено договірний зміст права сучасного суспільства, що не відкидає можливості розгляду права як результату договору народу та держави (суспільного договору), матеріалізованого передусім у конституції країни, тому і саме право можна розглядати як результат суспільного договору.

Панування законів, права-справедливості в житті держав-полісів давні мислителі розглядають важливою умовою суспільного устрою. Такий підхід характерний для досліджень вчених ще із платонівської школи: держава – спільність людей, достатньо сильна для процвітання; узаконена спільність багатьох людей, сконструйована згідно з ідеєю добра і справедливості [3, с. 117–118]. У творчості Аристотеля знаходимо, що така держава відповідає вимогам справедливості й загального добра, а в Жан-Жака Руссо держава керується суспільним договором з метою встановлення загального блага, у Томаса Джефферсона – забезпечує рівні особисті й майнові права і розпорядження ними [4, с. 36–44, 221–228, 399–402]. Саме такий договірний характер мають майже всі конституції, у тому числі й ті, які з'являються в державно-правовій практиці ще у ХVІІІ столітті. Особливістю самих конституцій та їх договірного начала, на нашу думку, було те, що проекти конституцій готували й надалі ухвалювали з метою подолання воєн, у тому числі й громадянських, як спроби подолання

політичних протистоянь чи навіть системних соціально-економічних та суспільно-політичних криз, як засіб реалізації результатів національно-визвольних змагань та юридичного закріплення права народів на самовизначення.

Сьогодні ми заглиблюємося в історію питання, згадуємо, що Джон Лок [4, с. 194–205] розглядав конституцію як суспільний договір, а договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу. На розширення цього твердження відомий французький вчений Леон Дюгі [4, с. 941–955] стверджував, що конституція має бути втіленням ідеї солідарності, яка є універсальним законом розвитку суспільства, а наприкінці XX століття цю думку розвинув німецький вчений Юрген Габермас, підкреслюючи, що конституція виражає формальний консенсус у суспільстві.

Конституція, за рідкісними винятками, є:

- суспільним договором – юридичним оформленням створення нової держави;
- засобом подолання кризи або оформленням мирного розвитку після війни чи навіть засобом виходу з війни;
- суспільним консенсусом про модель держави, її обов'язки перед соціумом та громадянином;
- юридичним оформленням результатів революційних подій та прав і свобод людини і громадянина.

Історія конституціоналізму підтверджує ці висновки. Так, Магна Карта (Велика хартія вольностей) 1215 року дозволила обмежити королівську владу, вийти із конфлікту між королем Іваном Безземельним та баронами, закласти основи прав людини в Англії. Біль про права 1689 року став актом завершення «Славної революції», забезпечив передачу королівської влади Вільгельму Оранському, дозволив запровадити верховенство влади парламенту над владою короля, розпочати епоху реформ, яка отримала назву англійського «золотого століття».

Конституцію Пилипа Орлика 1710 року розглядаємо як спробу подолання суспільно-політичної кризи в тодішній Українській державі, що виникла після смерті Івана Мазепи. Це, по суті, угода між новообраним гетьманом Пилипом Орликом та козацькою старшиною і козаками Війська Запорозького; суспільний договір, що впливає навіть із назви цього правового акта – «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». Конституція Пилипа Орлика запроваджувала договірні основи юридичних засад формування та функціонування влади в Україні, створення демократичної держави із верховенством права та поділом влади, визначала основи податкової системи, врегульовувала питання взаємодії церкви і держави та інших проблем життя громадянського суспільства.

Пригадаємо також, що Конституція США, ухвалена 17 вересня 1787 року, вирішила проблеми стабілізації політичних умов, що виникли після війни за незалежність, об'єднання колишніх колоній та створення союзу штатів, визначення моделі створюваної державної влади, запровадження демократичних основ врядування та закріплення прав і свобод людини і громадянина.

Декларація прав людини і громадянина, ухвалена Національними зборами Франції 26 серпня 1789 року, – це не тільки програмний документ творення демократичної держави у Франції, а й визначна пам'ятка завершення Великої французької революції та встановлення миру в країні. Ухвалення декларації не призвело до закінчення революційних подій, але вона стала програмним документом, який ліг в основу майбутніх конституцій Франції.

Гадяцький договір 1658 року, укладений між Українською гетьманською державою і Польською Короною – Річчю Посполитою, за його змістом можна відносити до актів конституціоналізму, оскільки в ньому знаходимо прагнення подолання «Руїни» як періоду громадянських та зовнішніх конфліктів і воєн проти України та створення Великого князівства Руського на рівних правах із Королівством Польським і Великим князівством Литовським. У цьому договорі також описано засади формування і функціонування влади, організації держави «Велике князівство Руське»

Конституція України 1996 року також була ухвалена як суспільний договір. Договірний характер Конституції України виявився в тому, що: а) ухвалення Конституції України відбувалося після п'яти років підготовки та загальносуспільного обговорення, в умовах великих очікувань Українського народу та суспільної готовності сприйняти Конституцію, великого вотуму довіри народу до парламенту і сподівань на ухвалення ним демократичної Конституції; б) ухвалення Конституції України відповідало виконанню зобов'язань держави, визначених Висновком № 190 про прийняття України до Ради Європи, ухваленим Парламентською Асамблеєю Ради Європи у вересні 1995 року, за яким нова Конституція України мала бути ухвалена не пізніше I півріччя 1996 року, при цьому європейські прагнення відповідали бажанню Українського народу; в) у преамбулі проекту Конституції автори останньої його редакції – члени Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проекту Конституції України, а також чотири члени редакційної групи (Михайло Сирота, Роман Безсмертний, Василь Костицький, Володимир Стретович), які готували остаточний текст для його реєстрації у секторі законопроектів Верховної Ради України, залишили нащадкам перші слова цього тексту: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу... приймає цю Конституцію...»; г) у преамбулі Конституції України маємо посилення на Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року,

схвалений 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням та підтриманий голосами 93 % учасників Всеукраїнського референдуму; д) стаття 5 Конституції України проголошує народ носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, а також залишає за народом право визначати і змінювати конституційний лад, зауважуючи, що це право не може бути узурповане державою.

Договірним змістом наповнено низку інших положень Конституції України, які відповідають сучасним демократичним уявленням щодо прав і свобод людини і громадянина, закріплені в конституціях більшості сучасних держав, які зобов'язана гарантувати, забезпечувати та виконувати будь-яка сучасна правова держава і які дають підстави говорити про договірний характер сучасних конституцій, зокрема:

- стаття 3 та розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України встановлюють, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а також визначають зміст діяльності держави щодо реалізації прав і свобод людини і громадянина як головного обов'язку держави, що відповідальна перед людиною за свою діяльність;
- стаття 13 Конституції України проголошує об'єктами права власності Українського народу землю, її надра, водні та інші природні ресурси, які знаходяться на території України;
- стаття 17 (частина перша) Конституції України визначає найважливішими функціями держави і справою всього Українського народу захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Костицький В. В. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування* : матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 9 грудня 2016 р.). Дніпро : Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 8–13.
2. Ковальчук В. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі. *Право України*. 2010. № 7.
3. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1 : Антична і середньовічна філософія / пер. з пол. А. Шкраб'юка. Львів : Свічадо, 1997.
4. История политических и правовых учений : хрестоматия для юридических вузов и факультетов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. Харьков : Факт, 1999.

Анастасія КОСТЮНІНА

студентка 4 курсу ОС «Бакалавр»

*Львівського національного університету
імені Івана Франка*

Про баланс між приватним та публічним інтересом

З одного боку, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, з іншого – держава зобов'язана забезпечити публічні інтереси, як-от: національну та екологічну безпеку, правопорядок, економічний добробут тощо. Проте за певних умов між приватним та публічним інтересом виникає конфлікт та потреба його врегулювання. Особливо гостро дилема стає в екстраординарних умовах.

За таких ситуацій у демократичній державі виникає потреба у балансі. Зокрема про це неодноразово згадує у своїх рішеннях і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), і Конституційний Суд України (далі – КСУ). Так, на думку ЄСПЛ, стаття 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) вимагає, щоб будь-яке втручання обґрунтовано відповідало правомірній меті. Інакше кажучи, потрібно досягти «справедливого балансу» між вимогами загальних потреб суспільства і вимогами захисту фундаментальних прав людини. Цього балансу не буде досягнуто, якщо особі або особам, яких це стосується, доведеться нести особистий і надмірний тягар [1]. Також КСУ неодноразово згадує про необхідність балансу між приватним та публічним інтересом [2–3].

Водночас єдиний підхід до тлумачення поняття балансу в судовій практиці відсутній, що цілком логічно з огляду на різноманітність правовідносин і сфер регулювання. Суть балансу розкривається через механізми його досягнення. Пошук балансу проявляється в застосуванні загальних усталених підходів – зокрема принципу пропорційності – до конкретних обставин кожної справи.

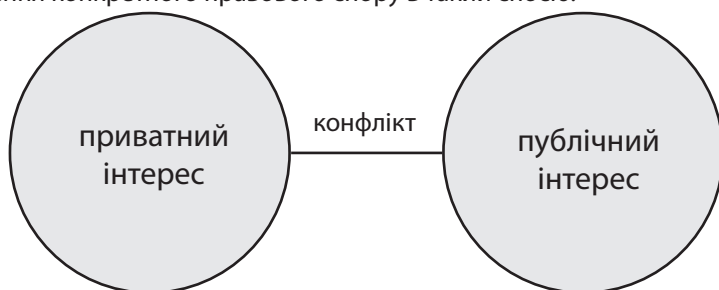
Для розуміння механізмів досягнення балансу насамперед слід згадати про межі здійснення людських прав. Особа реалізує свої суб'єктивні права до тієї межі, де починається дія прав інших осіб або вступає в силу публічний інтерес. У жодному суспільстві можливості поведінки людини, відображені її буттєвими правами та свободами, не є безмежними [4, с. 36].

Наприклад, підприємцю, який здійснює промислову діяльність, заборонено забруднювати водні об'єкти промисловими стоками та відходами, оскільки такі дії є посяганням на довкілля, що належить до сфери публічного інтересу. Це

означає, що особа може реалізувати своє право на підприємницьку діяльність (стаття 42 Конституції України) до певної межі, до прикладу, забезпечення екологічної безпеки. Зокрема, підприємець зобов'язаний вжити необхідних заходів для недопущення негативного впливу на довкілля, наприклад, встановити систему очищення відходів на промисловому об'єкті. Такий підхід дає змогу забезпечити баланс між реалізацією права на підприємництво та охороною довкілля, хоча й передбачає додаткові витрати для суб'єкта господарювання.

У такій ситуації приватний і публічний інтереси не вступають у безпосередній конфлікт, що свідчить про досягнення **ідеального балансу**, коли конфлікт вдається вирішити на етапі його можливого виникнення.

Якщо публічний інтерес може бути реалізований паралельно зі здійсненням приватного, застосовується саме така модель урегулювання. Досягнення ідеального балансу має стати пріоритетним і у правовому регулюванні, і в межах вирішення конкретного правового спору в такий спосіб.

зображення № 1

Однак не завжди збалансування можливе без перетину інтересів, адже іноді вони вступають у безпосередній конфлікт. Конфлікт, на відміну від розбіжностей, виникає, коли одна норма дає змогу щось робити, а інша це забороняє, тобто дії, дозволені обома нормами, не можуть бути виконані спільно [5].

зображення № 2

У схожих випадках держава змушена втручатися у сферу суб'єктивних прав особи задля захисту публічного інтересу. До прикладу, в умовах воєнного стану держава запровадила комендантську годину [6], що обмежує право на свободу пересування (стаття 33 Конституції України) для гарантування правопорядку та національної безпеки. У такому контексті виникає проблема: якщо певна дія є одночасно допустимою та забороненою, тоді функція обґрунтування, здається, підривається – особам доводиться покладатися на щось інше, щоб вирішити, можуть вони діяти відповідно до своїх прав чи ні [5].

На перший погляд, вирішення конфлікту передбачає визначення пріоритету – приватного чи публічного інтересу. Публічний інтерес набуває переваги в тих випадках, коли реалізація приватного інтересу можлива лише за умови забезпечення публічного (наприклад, обмеження громадянських та політичних прав в інтересах національної безпеки).

Водночас забезпечення балансу не повинно зводитися до формального обґрунтування. Приватний інтерес не може бути повністю нівельованим. Принцип балансування вимагає врахування обох сторін конфлікту. Обмеження прав людини мають відповідати принципу пропорційності. На цьому зокрема наголошує Конституційний Суд України: обмеження не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими [7–8]. У таких ситуація радше мова йде про **справедливий, чи то розумний баланс** (так позначає його і ЄСПЛ, і КСУ).

У цьому контексті важливим є застосування трискладового тесту ЄСПЛ, згідно з яким обмеження прав людини мають відповідати таким критеріям: законність обмеження, тобто наявність у національному законодавстві держави підстави обмеження; легітимна мета такого обмеження; домірність застосування обмеження відносно забезпечення легітимної мети [9]. Відповідність обмеження принципу пропорційності є вагомим для правової держави.

Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує, що навіть якщо втручання у право мирного володіння майном є правомірним і його здійснено задля публічного інтересу, воно завжди має забезпечувати «справедливий баланс» між потребами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи. Зокрема, має бути розумне співвідношення пропорційності між застосованими засобами та метою, що її прагнуть досягти за допомогою будь-якого заходу, яким особу позбавляють майна [10]. Конституційний Суд України застосовує цю правову позицію ЄСПЛ у конкретному конституційному провадженні та доходить висновку, що має бути дотримано справедливого балансу між гарантією захисту права приватної власності, зокрема і від примусового відчу-

ження без дотримання умови попереднього і повного відшкодування її вартості (частина п'ята статті 41 Конституції України), та конституційним правом осіб, які проживають у гуртожитках, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло (стаття 48 Конституції України) [2]. Отже, забезпечення абстрактного балансу між приватним та публічним інтересами на практиці втілюється через застосування переважно принципу пропорційності до конкретних обставин справи.

Принцип пропорційності та його реалізація через трискладовий тест не є єдиним механізмом забезпечення балансу між приватним та публічним інтересом. Одним із таких інструментів також є строк, зокрема строк обмеження прав людини. Так, стаття 64 Конституції України передбачає, що навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану можливе встановлення окремих обмежень прав і свобод людини, однак із чітким визначенням строку їх дії.

Встановлення строку відіграє ключову роль: він гарантує, що обмеження прав буде тимчасовим, і тягар, який покладається на особу заради публічного інтересу, не стане постійним. Тобто, строк забезпечує, що публічний інтерес не буде реалізовуватися завжди на шкоду приватного. Крім того, строк виконує стимулювальну функцію – він спонукає державу діяти ефективно і своєчасно, щоб у найкоротший термін відновити повноцінне забезпечення прав і свобод людини і громадянина як її основний обов'язок.

Особливої уваги заслуговує людська гідність, яку необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, що наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав [11]. Так, людська гідність є червоним маркером під час балансування між приватним та публічним інтересом.

Водночас закони, що обмежують права, мають відповідати принципу верховенства права. У демократичній правовій державі лише дотримання цього принципу уможливило досягнення справжнього балансу між публічним та приватним інтересом.

Отже, забезпечення балансу між приватним і публічним інтересом у ситуаціях конфлікту є необхідною умовою справедливого правового регулювання. Водночас поняття балансу не має чітко визначених меж, адже його досягнення залежить від конкретного контексту, в якому відбувається перетин цих інтересів. За умови дотримання принципів пропорційності, строковості, верховенства права та поваги до людської гідності баланс може стати гарантією демократичного врегулювання суспільних суперечностей та унеможливити використання інституту обмежень прав людини у неконституційних цілях.

Список використаних джерел:

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі *The former king of Greece and others v. Greece* від 28 листопада 2002 року (заява № 25701/94), § 79, § 82; *Jahn and others v. Germany* від 30 червня 2005 року (заяви №№ 46720/99, 72203/01, 72552/01), § 81–94; *Gogitidze and others v. Georgia* від 12 травня 2015 року (заява № 36862/05), § 97.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства «Чернігівоблбуд» щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту «б» пункту 1 частини третьої статті 14 Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» від 20 жовтня 2021 року № 7-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-21#Text>.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», статей 15, 15¹, 26 Закону України «Про кінематографію» від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>.
4. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021 р. 256 с.
5. Zucca L. Constitutional Dilemmas. Conflicts of Fundamental Legal Rights in Europe and the USA. Oxford : Oxford University Press, 2007. 206 p.
6. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 : станом на 14 листопада 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-n#Text> (дата звернення: 09.07.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
9. Бернацький Б. Національні та європейські стандарти щодо заборони політичних партій. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 4. С. 122–131. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-4/pdfs/5-bohdan-bernatskyi-natsionalni-yevropeiski-standarty-shchodo-zaborony-politychnykh-partii.pdf>.

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі *Scordino v. Italy* від 27 березня 2003 року (заява № 36813/97), § 93.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.

Ольга ЛОТЮК

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Конституційні зміни та громадянське суспільство в умовах війни і повоєнного відновлення в Україні

У період повномасштабного вторгнення в українському суспільстві активно обговорюються різні підходи до можливих конституційних змін. Ці зміни можуть відбуватися як на сучасному етапі, коли Україна інтегрується до Європейського Союзу, так і в період повоєнного відновлення, коли питання оновлення конституційного тексту стане актуальним. Водночас необхідність збереження стабільності конституційного тексту, конституційних принципів і засад конституційного ладу не викликає сумнівів. Очевидно, що будь-які новації мають відбуватися з урахуванням конституційної традиції, потреб національної безпеки та забезпечення довготривалого миру в демократичній державі.

Перед Україною як демократичною державою постає дилема: що є важливішим – зберегти чинний конституційний текст, удосконалюючи його реалізацію, зокрема через практику Конституційного Суду України, чи провести комплексну конституційну реформу з урахуванням післявоєнних викликів?

Вибір одного з цих варіантів має визначатися масштабом і значенням конституційних змін. Іншими словами, йдеться про питання: чи є зміни в українському суспільстві та державі настільки фундаментальними, що вони справді потребують масштабного процесу оновлення Конституції України? Це питання поки що залишається відкритим, проте воно має бути в порядку денному майбутніх конституційних змін.

Наразі відсутнє чітке бачення повоєнного розвитку держави. Ба більше, питання мирних переговорів пов'язане зі складними проблемами, зокрема щодо територіальних меж України. Вирішення цих питань, а також визначення ролі громадянського суспільства у їх обговоренні та ухваленні рішень, матиме безпосередній вплив на формування територіальної організації влади, а також на гарантії захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Сьогодні очевидно, що низка потенційних конституційних змін, пов'язаних із нагальними потребами, має бути врегульовано у найближчому майбутньому.

му. Насамперед це стосується визначальної ролі інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з державою.

Розвиток громадянського суспільства та його взаємодія з державними інституціями в утвердженні демократії та верховенства права стали невід'ємною складовою сучасного конституціоналізму як доктрини, так і практики правотворчої та правозастосовної діяльності.

Сучасний розвиток людства характеризується не лише боротьбою цивілізацій, а й конкуренцією цінностей. Західна цивілізація нині визначається такими фундаментальними цінностями, як людина, її права і свободи, громадянське суспільство, демократія, верховенство права, правова держава, конституція.

Конституційне право XXI століття складно уявити поза парадигмою взаємовідносин «людина – громадянське суспільство – держава», яка становить сутність сучасного конституційно-правового регулювання. Людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, законні інтереси, конституційні права та свободи відповідно до статті 3 Конституції України є головним обов'язком держави. Водночас досвід України та світової історії доводить: держава може ефективно виконувати свої обов'язки лише за умов громадського контролю та налагодження партнерських і соціально відповідальних відносин між державою, громадянським суспільством і бізнесом. У цій тріаді саме громадянське суспільство відіграє провідну роль.

Аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні дає підстави говорити про його визначальну роль. Безпрецедентна активність громадських організацій, волонтерських рухів, добровольчих батальйонів та інших інститутів громадянського суспільства у 2013–2015 роках сприяла формуванню «соціального капіталу» та утвердженню нової парадигми національного державотворення. Ця парадигма ґрунтується на переході від державної опіки над розвитком громадянського суспільства до моделі рівноправного публічного партнерства між державою та суспільством. Саме завдяки такому зростанню розвитку громадянського суспільства наша держава витримала подальші виклики.

Українські дослідники обґрунтовують ідею автономності та індивідуальної свободи громадян, підкреслюючи необхідність невтручання держави у внутрішнє життя громадянського суспільства. Водночас відносини та взаємовплив держави і суспільства є визначальними для забезпечення демократичного розвитку країни [1, с. 485]. Помилковим є припущення, що ці дві підсистеми можуть існувати відокремлено чи без чітко встановлених принципів, механізмів та правил співіснування.

Після 2022 року розвиток громадянського суспільства та його взаємодія з державою вийшли на якісно новий рівень. Якщо після 2014 року суспільство досягло якісного зростання, то з 2022 року саме завдяки згуртованості народу

Україна вистояла у війні. У 2025 році роль інститутів громадянського суспільства посилюється практично в усіх сферах суспільного життя.

До того ж громадянське суспільство у своїй боротьбі за права людини, демократію та верховенство права потребує надійного союзника. Таким союзником від початку його становлення є держава.

Інституціоналізація громадянського суспільства здійснюється насамперед через правові механізми, зокрема через систему суб'єктивних прав та визнання суспільних цінностей, які формують середовище солідарності [2, с. 33]. Сьогодні громадянське суспільство в Україні є достатньо інституціоналізованим, аби відігравати вагомую роль у процесах конституційних змін у воєнний і повоєнний періоди.

Безумовно, до ключових елементів сучасного громадянського суспільства належать армія, що є справді народною, а також громадські організації, благодійні фонди та волонтери, які роблять величезний внесок у зміцнення обороноздатності держави.

Для того щоб ці позитивні тенденції зберігалися й надалі, сфера, інструменти та межі взаємодії держави і суспільства мають бути чітко врегульовані на конституційному рівні.

Серед конституційних принципів, що визначають розвиток громадянського суспільства в Україні, доцільним видається унормування принципу партнерства громадянського суспільства і держави. Це можна реалізувати у спосіб доповнення статті 15 Конституції України положенням такого змісту: «Громадянське суспільство та держава в Україні є рівними партнерами у забезпеченні захисту конституційних прав і свобод людини, утвердженні верховенства права та демократії».

Варто також розглянути ідею закріплення положення про сприяння держави розвитку громадянського суспільства. Водночас низка вчених та правозахисників висловлює занепокоєння, що така новела може відродити державний патерналізм щодо громадянського суспільства [3, с. 130].

Основною умовою ефективної взаємодії громадянського суспільства і держави є наявність демократичного режиму. Розв'язання проблеми партнерства між цими суб'єктами можливе завдяки розвитку партиципаторної демократії. На відміну від класичної безпосередньої чи представницької демократії, вона забезпечує безпосередню участь громадянського суспільства у: а) політико-правових процесах; б) управлінні державними справами; в) реалізації регіональної політики та здійсненні місцевого самоврядування.

Такі зміни можуть бути відображені у розділі III «Вибори. Референдум» Конституції України.

Очевидно, що запропоновані зміни стосуються найбільш захищених розділів Основного Закону України. Крім того, якщо Конституцію України розглядати як фундамент післявоєнної відбудови, цілком вірогідним постане питання переосмислення засад суспільного життя, що потребуватиме «оновлення» суспільного договору, можливо, через всенародне голосування. Отже, зміни до цих розділів виглядають цілком логічними у контексті післявоєнних процесів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі узагальнення: Конституція України має стати основою післявоєнної відбудови держави, що визначає напрям і для фундаментальних змін, і для переходу суспільства та держави до нової моделі розвитку залежно від умов «після війни»; потенційні конституційні новації мають бути комплексними, хоча наразі їх повний обсяг визначити неможливо; роль інститутів громадянського суспільства у збереженні державності та забезпеченні майбутнього розвитку України є вирішальною, тому сфера, інструменти та межі взаємодії держави і суспільства мають бути належним чином закріплені на конституційному рівні.

Список використаних джерел:

1. Основи демократії: навч. посіб. / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. Вид. 2-ге, стереотип. Київ: Ай Бі, 2004. 679 с.
2. Лотюк О. С. Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 32–35.
3. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти: монографія. Харків: Юрайт, 2014. 208 с.

Дмитро ЛУБІНЕЦЬ

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Конституційні гарантії прав і свобод людини в умовах воєнного стану: справедливий баланс між інтересами національної безпеки та допустимими обмеженнями прав і свобод

Війна – це не лише руйнування, а й виклик основам конституціоналізму. Як у цих умовах зберегти права людини, не поступившись безпекою держави?

Ключові питання, які сьогодні хвилюють кожного без винятку:

- чи все ще залишилось місце для прав людини та основоположних свобод в архітектурі державної безпеки нашої країни?
- де проходить межа між захистом національної безпеки та дотриманням прав людини і де та межа, після якої держава припиняє бути правовою?

Нормативною основою регулювання усіх без винятку сфер суспільних відносин є Конституція України.

Закладені в Основному Законі України конституційні засади визначають сутність держави, її політичну і соціальну спрямованість.

Конституція України – це фундамент прав людини, а тому навіть в умовах воєнного стану вона залишається незмінним орієнтиром, що визначає межі можливих обмежень прав і свобод людини в нашій державі.

Забезпечення національної безпеки є безумовним пріоритетом в умовах війни. За таких умов обмеження певних прав і свобод можуть бути виправданими, якщо вони є необхідними та пропорційними для досягнення цієї легітимної мети. Проте ці обмеження повинні бути чітко визначені законом, тимчасовими і недискримінаційними. Вони не повинні призводити до свавілля чи зловживань владою.

Конституційний Суд України відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання конституційних гарантій прав людини. Саме на нього покладено завдання здійснювати ефективний та дієвий конституційний контроль (і превентивний, і наступний) щодо відповідності Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, що є особливо важливим в умовах, коли необхідно знайти делікатний баланс між захистом держави та забезпеченням прав людини і громадянина. Рішення Конституційного Суду України мають бути дороговказом для всіх гілок влади, забезпечуючи захист конституційних цінностей.

Зупинюся на важливості балансу обмежень і дотримання прав людини. Пошук цього балансу – це не просто теоретичне питання, а фундаментальна передумова для збереження державності та демократичних засад України.

Як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, я можу навести низку прикладів *легітимних обмежень* прав людини, застосованих в Україні в умовах воєнного стану.

Так, відповідно до частини другої статті 64 Конституції України в умовах воєнного стану можуть встановлювати окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Це, наприклад:

- обмеження права недоторканності житла (стаття 30 Конституції України);
- обмеження свободи пересування та перетину кордону, права на вільний вибір місця проживання (стаття 33 Конституції України);
- обмеження права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34 Конституції України);
- обмеження права на проведення мирних зібрань (стаття 39 Конституції України);
- обмеження права власності (стаття 41 Конституції України).

Важливо, щоб усі ці обмеження були чітко визначені законом (зокрема Законом України «Про правовий режим воєнного стану»), мали тимчасовий характер, відповідали принципу пропорційності і застосовувалися лише в обсязі, необхідному для досягнення легітимної мети – забезпечення національної безпеки та оборони. Моя роль як Уповноваженого полягає в постійному моніторингові дотримання цих принципів та вжитті заходів у разі виявлення необґрунтованих або непропорційних обмежень прав людини. Ми працюємо над тим, щоб навіть у найскладніших умовах воєнного стану права людини залишалися захищеними, а держава діяла лише у межах своїх повноважень, поважаючи гідність кожного громадянина.

Повага до прав людини та демократичних цінностей є нашою фундаментальною відмінністю від агресора.

Секретаріат Уповноваженого продовжує бути одним із ключових каналів доступу до конституційного судочинства для громадян, які вважають, що їхні фундаментальні права порушено. Попри існування інституту конституційної скарги, який надає можливість індивідуально звернутись до Конституційного Суду України, громадяни масово звертаються до мене із проханням внесення конституційних подань, вважаючи, що Омбудсман посилить «вагу» такого звернення до Конституційного Суду України.

Співпраця Уповноваженого із Конституційним Судом України є критично важливим елементом механізму захисту конституційних прав і свобод громадян, особливо в період складних соціальних чи політичних викликів.

Реалізуючи функцію парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, вимушений констатувати зростання упродовж останніх років кількості звернень громадян до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Так, у 2024 році до Секретаріату Уповноваженого надійшло 123 221 звернення. Це на 29 % більше, ніж у 2023 році (у 2023 році – 95 796, у 2022 році – 42 485).

У Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини діє спеціальний відділ. Його фахівці аналізують звернення громадян, у яких порушено питання про необхідність конституційного подання до Конституційного Суду України. У 2022 році на опрацювання надійшло 65 таких звернень, у 2023 році – 100, у 2024 році – 111, а з початку 2025 року і до 19 червня 2025 року – 266 звернень, більшість яких уже розглянуто та надано відповіді заявникам. Для порівняння: у Конституційному Суду України з 1 січня 2025 року до 18 червня 2025 року зареєстровано (!) 223 конституційні скарги, тобто на 43 звернення менше, ніж надійшло до Секретаріату Уповноваженого.

Статистика засвідчує стійке щорічне зростання таких звернень до Секретаріату Уповноваженого: 2023 рік показав значний стрибок порівняно з 2022 роком. У 2024 році темп зростання дещо сповільнився, але тенденція залишилась незмінною. Натомість 2025 рік – вибухове зростання: за півроку кількість звернень перевищила загальний річний обсяг 2024 року у 2,4 рази. Якщо така динаміка збережеться, до кінця 2025 року може бути більше 500 звернень. Це свідчить про поточні виклики у сфері обмежень прав і свобод людини, зокрема катастрофічне збільшення кількості випадків, коли наші громадяни небезпідставно вважають, що їхні основоположні права грубо порушують або держава нехтує ними.

Переважає більшість звернень громадян із вимогою ініціювання конституційного подання Уповноваженим, після ретельного вивчення фахівцями Секретаріату, отримують обґрунтовану відмову із роз'ясненням через відсутність належного правового обґрунтування, некоректне тлумачення заявниками нормативно-правових актів, неправильне їх застосування правозастосовними органами або через висловлену у зверненні незгоду з судовими рішеннями, що не може бути предметом конституційного контролю.

Разом із тим є звернення громадян, за результатами розгляду яких виявлено потенційне порушення Конституції України та прав і свобод людини і громадянина. Після ретельної перевірки та опрацювання порушені у зверненнях питання лягли в основу конституційних подань Уповноваженого.

Так, у 2024 році я двічі звернувся до Конституційного Суду України з конституційними поданнями: вперше – щодо конституційності положень про надання та використання відпусток під час воєнного стану; вдруге – про визнання таким, що не відповідає Конституції України, положення частини другої статті 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік», яка визначає розмір мінімальної заробітної плати, який застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішеннями суду, на рівні 1 600 гривень. В обох випадках Конституційний Суд України перейшов до закритої частини пленарного засідання для ухвалення рішення; конституційні провадження тривають.

У ролі *amicus curiae* я підготував 13 висновків за конституційними скаргами та конституційними поданнями, що перебувають на розгляді у Конституційному Суді України (у 2022 році – 3, у 2023 році – 5, у 2024 році – 5).

У травні 2023 року до Уповноваженого надійшло звернення, у якому порушено питання необхідності внесення Уповноваженим до Конституційного Суду України конституційного подання про визнання положення частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним). Положеннями цієї норми передбачено, що запобіжні заходи у виді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави не можуть бути застосовані до осіб, яких підозрюють або обвинувачують у вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів проти національної безпеки, бандитизму, злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

За результатами опрацювання цього звернення Секретаріат Уповноваженого встановив відсутність підстав для звернення до Конституційного Суду України зі вказаним конституційним поданням.

Однак один із цих заявників все ж таки звернувся до Конституційного Суду України з конституційною скаргою аналогічного змісту.

У серпні 2023 року я надав свою позицію щодо цієї справи, і 19 червня 2024 року Конституційний Суд України Рішенням № 7-р(II)/2024 визнав частину шосту статті 176 Кримінального процесуального кодексу України конституційною, що повністю збіглося з моєю позицією.

Збройна агресія рф щодо України, діяння загарбників створили умови для тимчасового обмеження деяких прав і свобод людини. Передусім йдеться про обмеження права на свободу та особисту недоторканність.

Законодавець неодноразово ухвалював зміни до Кримінального процесуального кодексу України, які регламентують особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах проведення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії. Серед

низки нововведень – надано додаткові повноваження прокурорам, визначено особливий порядок продовження строку тримання під вартою у разі неможливості розгляду судом цього питання в умовах воєнного стану.

Попри те, що відповідно до статті 29 Конституції України ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом, положення частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України передбачали можливість «автоматичного» продовження до двох місяців запобіжного заходу у виді тримання під вартою у разі закінчення строку дії ухвали суду про тримання під вартою та неможливості розгляду судом цього питання.

Конституційний Суд України 18 липня 2024 року ухвалив Рішення № 8-р(II)/2024, яким визнав такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), вказану норму. Однак положення, що стало предметом конституційного контролю, втрачало чинність лише через три місяці, а Верховна Рада України мала привести нормативне регулювання питання продовження строку тримання під вартою у відповідність до Конституції України та цього рішення.

З огляду на те, що зазначена норма залишалася чинною певний час після ухвалення вказаного рішення Конституційного Суду України, я закликав усіх суб'єктів, дотичних до ухвалення рішень про продовження строку тримання під вартою, не допускати свавільного обмеження, позбавлення свободи, враховувати правові позиції Конституційного Суду України, викладені в Рішенні від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024, оскільки навіть тимчасове обмеження прав і свобод людини має ґрунтуватись на Конституції України та нормах міжнародного права.

На звернення Прем'єр-міністра України було підготовлено пропозиції щодо вдосконалення законодавства. Під час роботи ми звернули увагу уряду на неприпустиму практику продовження тримання під вартою без судових рішень – лише на підставі листів слідчих суддів чи суддів. Цифри говорять самі за себе: до вказаного рішення Конституційного Суду України за такою процедурою тримали під вартою 129 осіб, що є колосальним порушенням права на свободу та особисту недоторканність. Але навіть після ухвалення цього рішення кількість таких осіб становила 47, що свідчило про необхідність негайного втручання в ситуацію.

Уряд оперативно відреагував та скерував наш лист до Верховного Суду, який натомість надіслав роз'яснення до судів щодо недопустимості такої практики. Верховний Суд звернув увагу судів на необхідність виваженого підходу до застосування частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України.

Суди України, визнавши недоліки попередньої практики, переглянули її. Це призвело до виправлення негативної практики обмеження волі та, що найважливіше, до поновлення прав осіб на свободу.

Отже, спільними зусиллями – Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, уряду та судової гілки влади – ми змогли реалізувати викладені в рішенні Конституційного Суду України приписи та відновити фундаментальне право на особисту свободу для багатьох громадян. Це є яскравим прикладом ефективної взаємодії всіх гілок влади задля захисту конституційних прав і свобод людини навіть у надзвичайно складних умовах воєнного стану, а також доводить, що навіть у найважчі часи принцип верховенства права та повага до прав людини залишаються непохитними цінностями Української держави.

Хочу наголосити, що безпрецедентні виклики, які постають перед нашою державою та суспільством упродовж останнього десятиліття і які несуть пряму загрозу державності, суверенітету та конституційному ладу, потребують не лише максимальної мобілізації всіх державних інституцій, а й їх трансформації задля ефективного виконання функцій в умовах стрімкої динаміки розвитку суспільства та соціальних процесів у ньому.

Необхідно пам'ятати, що Конституція України – це не лише збірка норм, а живий організм, що відображає цінності та прагнення нашого народу. Захист прав людини в умовах воєнного стану – це складне, але абсолютно необхідне завдання, що вимагає мудрості, відповідальності та постійного пошуку балансу.

Висловлюю переконання, що спільними зусиллями суддів Конституційного Суду України, парламенту, судової гілки влади, науковців, правозахисників та громадянського суспільства ми зможемо знайти цей баланс, забезпечивши і ефективну оборону нашої держави, і дотримання конституційних прав і свобод громадян.

Хоча війна диктує свої умови, Конституція України залишається нашим дороговказом. Захист прав людини не суперечить національній безпеці, а є її фундаментом. Наше завдання – перемогти у війні із сильним, демократичним суспільством, де права людини є основою повоєнного відновлення.

Завершуючи свій виступ, хочу нагадати та процитувати норми статті 3 Конституції України, які чітко наголошують: **Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.**

Наталія ОНИЩЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
заступник директора Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

**Дієвість правової системи
в контексті конституційних положень:
критерії оцінювання**

Серед багатьох доленосних проблем, що стали предметом дискутування на конференції, були пропозиції обговорення інституційного, прагматичного, змістовного, інструментального, внутрішньодержавного та міжнародного, «сенсового» та інших факторів і характеристик щодо ролі, непересічного значення дії та дієвості конституції держави. Одним із таких напрямів є критерії оцінки правової системи в контексті конституційних положень.

Відтак, одним із критеріїв ефективної дії правової системи є легітимація права – право не повинно бути політизованим за будь-яких умов і підстав. Тобто право не повинно бути слабшим від політики, а політика повинна бути провідником до становлення ефективної правової системи. Так, у лекції імені Бінгема з верховенства права в листопаді 2024 р. головний юридичний радник Корони Сполученого Королівства лорд Гермер наголошує саме на завданні відновлення стійкості, що так важливо у протистоянні популістичним тенденціям [1]. Зокрема, викликає занепокоєння висловлювання деяких представників наукових і державних кіл щодо «опонування» принципу верховенства права (законності; юридичної визначеності; заборони сваволі; доступу до правосуддя; дотримання людських прав; недискримінації та рівності перед приписами права) демократичним цінностям суспільства.

Ще одним критерієм ефективності/неефективності правової системи є стабільність правових відносин, що, своєю чергою, обумовлюється не тільки відповідним розвитком і дією конституційних положень, а й ідеологічно-соціальним наповненням норм конституції. Відтак, серед багатьох визначень конституції хотілося б не стільки зупинитися на хрестоматійному, «підручниковому» їх наведенні, скільки дозволити собі підкреслити деякі «гуманістичні сентенції». Зокрема, конституція – це:

1. Юридичні сенси національних ідеологічних цінностей.
2. Вмістилище прав, свобод і законних інтересів людини.

3. Прогностика правового розвитку й правового поступу відповідної держави.

Висвітлюючи основні критерії оцінки, варто також зауважити, що національна правова система – це феномен правової дійсності, що повинен, з одного боку, відображати зв'язок із наявним міжнародним правовим порядком, з другого боку – визначати прогностику державно-правового розвитку відповідно до правових орієнтирів, закладених передусім у конституції держави.

Отже, ще одним критерієм ефективності національної правової системи є усвідомлення на національному та міжнародному рівнях тези про те, що міжнародне і національне право – це дві системи однієї соціальної дійсності, які мають низку «близьких» рис, є загальною єдністю права як загальносоціального явища. Це не означає, що дані правові системи (міжнародна і національна), які існують у конкретній історичній дійсності, – тотожні. Безумовно, вони мають спільні характеристики, проте між ними є також визначальні відмінності, що обумовлюються економічними, соціальними, політичними структурами тієї чи іншої країни, а також рівнем культури, традиціями, національними тощо факторами та їх глобальною взаємодією, що є вихідною точкою для становлення нового міжнародно-правового порядку.

Узагальнений вигляд таких критеріїв, які можуть бути запропоновані для оцінювання дієвості й відповідності правової системи конституційним положенням, варто насамперед представити як методологічний вимір. Наголошуємо на тому, що саме застосування різноманітного методологічного інструментарію в процесі аналізу правової системи дає змогу виявити її сутнісні характеристики, ті проблеми, які існують у площині взаємодії з конституційними положеннями.

Для ілюстративного прикладу вважаємо за можливе задати метод герменевтики, який розуміють досить по-різному в сучасному науковому просторі. Зокрема, хотіли б запропонувати герменевтичний розгляд не тільки як метод тлумачення, інтерпретації, мовного визначення, а й як відповідну платформу для узагальнення певних світоглядних позицій, у тому числі сенсів буття.

Хочемо підкреслити, що основні конституційні принципи розглядаємо саме як визначення сенсів життєдіяльності людини. Одним із напрямів цього можна вважати дослідження О. Мережка щодо пов'язаності юридичної герменевтики та засад римського права [2].

Ще одним із принципів є принцип негентропійності, що має пряме значення для розвитку різних систем, у тому числі і правової. Йдеться про те, що кожна система є більшою, ніж механічна сума її елементів. У цьому контексті демонструється здатність системи до «виживання» в складних, навіть деструктивних умовах.

Побіжно також окреслюємо, що важливе значення у процесі аналізу правової системи в контексті конституційних положень також має й системний підхід. Аналіз правових категорій із погляду системи ґрунтується на системних параметрах, серед яких виділяють стабільність системи, тобто здатність її структурних елементів зберігати власну структуру в процесі змін у самій системі; автономність системи, тобто можливість системи зберігати свою цілісність у процесі змін, які відбуваються з її структурними елементами. Характеризуючи складові правової системи, варто говорити про системно-структурний підхід, що характеризує правову систему з точки зору статичності. Разом із цим аналіз функціональної спрямованості компонентів правової системи дає можливість використовувати системно-функціональний підхід та свідчить про динамічність правової системи, функціонування її складових.

Окремо акцентуємо, що розвиток національної правової системи залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників: економічних, соціальних, політичних, а також особистих уявлень, культури, правової свідомості та політичної культури кожного представника громадянського суспільства, здатного самостійно мислити, ухвалювати власні рішення і нести відповідальність, проявляти ініціативу та активно діяти у відповідній сфері, протидіяти порушенням динаміки розвитку правової системи у процесі реалізації правових норм і прав.

Розвиток національної правової системи передбачає створення і використання надійних нормативних механізмів у контексті викликів ринкової економіки, створення гарантій розвитку виробництва та впливу під час миробудівництва; при цьому основними функціями правової системи є регулятивна (закріплення реалій, що склалися в економіці), охоронна (ефективна охорона відповідних правовідносин), а також розвиток і вдосконалення конституційно-правових засад реалізації державою її безпекової функції.

Пам'ятаємо також те, що глобалізаційні та трансформаційні зміни в суспільстві чинять істотний вплив на функціонування та розвиток правових систем сучасності, особливо в контексті повномасштабного вторгнення РФ в Україну, що вимагає нового рівня теоретичних узагальнень та використання відповідних підходів під час розроблення належних заходів, спрямованих на забезпечення загальноприйнятого нормативно-організаційного впливу правової системи на суспільні відносини та державу. Зокрема, в умовах зростання викликів і загроз, пов'язаних зі багатогранністю глобалізаційних та інтеграційних процесів, на нашу думку, особливо важливою видається необхідність збереження цінностей і наповнення їх змістом, притаманним традиціям українського суспільства, яка проявляється на рівні національних соціальних регуляторів як визначальних для українського державотворення в умовах екзистенційних викликів, обумовлених збройною агресією РФ проти України. У цьому контексті надзвичайно

важливою є необхідність усвідомити й зрозуміти потребу в забезпеченні комплексного та узгодженого впливу права та інших соціальних регуляторів на відповідні суспільні процеси та відносини.

Зрештою, хотілося б зауважити, що одним із найважливіших критеріїв оцінювання правової системи є її відповідність конституційним положенням, правомірним очікуванням громадянського суспільства й кожної людини.

Список використаних джерел:

1. Гермер Р. Лекція імені Бінгема з верховенства права 14 жовтня 2024 р. *Судова влада України*. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1233/leksiia-imeni-binhema-z-verhovenstva-prava> (дата звернення: 30.08.2025).
2. Мережко О. О. Юридична герменевтика й методологія права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 159–162.

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри конституційного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

Ад'єктивний конституціоналізм як патологія

Упредметнене в Конституції України прагнення української політичної нації набути повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [1] крім явної і неспростовної потреби в проведенні цілої низки системних реформ також вкотре засвідчує значущість іншого завдання – осмислення «внутрішніх смислів норм» [2, с. 357–358] чинної Конституції.

Без і поза таким осмисленням конституційна еволюція української політичної нації і конституційні перетворення в Україні є нездійсненими. Ба більше, пошук та аргументування відповіді на питання «хто ми є» у межах «внутрішніх смислів» національної конституції та конституційних традицій є постійним процесом, який неодмінно передбачає загальну полеміку, а не статичне утвердження догми «ми є такими, якими ми є».

Водночас таке осмислення для будь-якої держави-кандидата в Європейський Союз, також і України, на моє глибоке переконання [3–4], прямо пов'язане з успішним подоланням визначального практичного виклику: як здійснювані на шляху вступу в Європейський Союз нормативні та інституційні зміни перетворити у далекосяжні перетворення в практиці правового та демократичного врядування у довгостроковій перспективі?

Спираючись на наведенні міркування як методологічне підґрунтя, вважаю за доцільне викласти певні ідеї щодо ад'єктивного конституціоналізму.

Всупереч категоричним оцінкам кінця ХХ століття про тріумф ліберальної демократії як ідеології, яка завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка отримала універсальне визнання, в обох цих вимірах ліберальна демократія натепер зазнає чи не найтяжчого випробовування.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на це стало конструювання ад'єктивного конституціоналізму – категорії, яка має концептуалізувати міру невідповідності державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей узагальненому образу конституціоналізму, аж до обґрунтування поняття, яке втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання, що, досягаючи певного

рівня узагальнення, може бути емпірично підтверджений в інших країнах. Водночас, незважаючи на те, що ад'єктивний конституціоналізм аргументують та використовують і вітчизняні, і зарубіжні конституціоналісти та політологи, теоретичні засновки та висновки при цьому є надзвичайно різними.

Вітчизняних конституціоналістів, попри подекуди явні незгоди, єднає постульована універсальність ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, їхнє всеосяжне поширення та визнання у світі, насамперед на рівні конституційних текстів, і разом з тим – дуже виразний наголос на нетотожних контекстах різних держав, що детермінує різне й самобутнє чи то унікальне втілення цих ідей та ідеалів у практиці державного владарювання тієї чи іншої країни.

Цей підхід натеper є переважаючим в політико-правовому дискурсі України і найперше уможливорює визнання і осмислення взаємозв'язку та взаємозалежності між конституціоналізмом та відмінностями в політичному, соціальному й культурному контексті, усталеними практиками та традиціями певної держави, які виражають і утверджують її національну ідентичність.

Водночас в абсолютній більшості випадків вітчизняні науковці уникають постановки і, отже, вирішення, питання про ідеологічну, доктринальну і практичну межу, яка відділяє пошук і вираження в конституціоналізмі конкретної держави її національної ідентичності від спотворення чи заперечення того узагальненого образу конституціоналізму, відмінність від якого покликаний, врешті-решт, позначати національний ад'єктив.

У зарубіжній спеціальній літературі ад'єктивний конституціоналізм зрідка використовують для обґрунтування альтернативних ліберальному – «інших-ніж-ліберальний» – конституціоналізмів.

Показовою є позиція Г. Волкера, за якою «... конституціоналізм, задуманий незалежно від ліберальних критеріїв, уможливорює інший, але рівною мірою принциповий звід відповідей» [5, с. 156]. Це дозволяє Г. Волкеру виділити альтернативний вид – «інший-ніж-ліберальний» (*non-liberal*) конституціоналізм [5, с. 156]. Цей конституціоналізм вдається до інших засобів досягнення тих самих цілей, що і ліберальний конституціоналізм – цілей «... відвернення свавільної влади, заохочення неабсолютних органів влади, а також артикуляції загальних норм, яким кожен у політії підзвітний» [5, с. 171].

У відстоюванні Г. Волкером позиції особливу увагу привертають два аспекти. По-перше, ліберальний конституціоналізм постулюється Г. Волкером як такий, що детермінує абсолютно нейтральну, позбавлену будь-яких змістовних цінностей чи цілей політичну організацію суспільства, що, зокрема, визначає його погляд на конституційне піднесення прав людини як засіб, а не мету конституціоналізму [5, с. 171].

По-друге, конституціоналізм за Г. Волкером уособлює обмеження двох видів: структурні обмеження влади та нормативні обмеження, які закладають нормативні межі продукування політичних рішень і які можуть охоплювати різні види моралі. Тому конституціоналізм не є і не має бути неминуче ліберальним і, будучи більш загальною категорією, містить як два свої різновиди ліберальний та «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм. Відмінності між ними, на його думку, мають потрібний характер: різне джерело цінності (індивід як такий проти індивіда як учасника визначеної системи, в якій підкорення є природним); різні за змістом норми (нейтральні й ліберальні на відміну від упереджених та «інших-ніж-ліберальних»); ліберальний конституціоналізм є радше універсальним, ніж локальним, натомість «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм є радше локальним, ніж універсальним. І, аби лишатися альтернативним ліберальному, а разом з тим конституціоналізмом, цей «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм не повинен бути тоталітарним у своїх упереджених нормативних обмеженнях та тиранічним у своїх структурних обмеженнях влади [5, с. 164–172].

Визнаючи і підкреслюючи значущість міркувань Г. Волкера, видається резонним вказати, що «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм, на відміну від нереального і неефективного конституціоналізму, який позначає те, чого немає, насправді може бути реальним і ефективним, але і як явище, і як категорія являє метонімію, адже завжди є чимось іншим, ніж те, що покликаний так чи інакше замінити.

Це твердження не означає, що конституціоналізм у відстоюваному, зокрема і мною, ліберальному та демократичному розумінні є єдино можливим підходом до обґрунтування набуття і здійснення влади в сучасній державі [6]. Однак це розуміння, щонайменше, втілює визначений підхід, який не тільки уможливує зіставлення та аналіз із іншими наявними підходами, зокрема до того, які види людських дій потребують обґрунтування і які види обґрунтування мають значення, а й передбачає, що такі відмінні підходи до розв'язання цих завдань існують і спричиняють цілком визначені наслідки.

Водночас увага науковців у зарубіжній спеціальній літературі у переважній більшості випадків зосереджена на осмисленні постульованого як еталонна модель деформацій ліберально-демократичного конституціоналізму в різних національних контекстах. Логічним розвитком такого підходу є використання ад'єктивного конституціоналізму при аналізі державного владарювання у гібридних та авторитарних режимах.

Так, М. Ташнет аргументує – спираючись на сучасні політологічні розвідки гібридних режимів та використовуючи Сінгапур як виразний практичний приклад – визнання множинності категорії конституціоналізму, що утворює, на його

думку, широкий спектр. Крайні позиції посідає ліберальний конституціоналізм (власно, конституціоналізм), з одного боку, а з іншого – те, що він позначає авторитарним конституціоналізмом [7]. Цей конституціоналізм уособлює «... систему правління, яка поєднує прийнятно вільні та чесні вибори з помірним ступенем репресивного контролю над вираженням думок і обмеженнями особистої свободи» [8, с. 391].

М. Ташнет досліджує можливість й неліберального конституціоналізму [9] і саме цю категорію використовує Т. Дріноці під час аналізу подій у Польщі (з 2015 року) та Угорщині (з 2010 року). Згідно з її позицією неліберальний конституціоналізм – це реконструйований конституціоналізм, який визначається як

«... конституційна система певної держави в умовах занепаду демократії чи відступу від (ліберального) конституціоналізму, тобто конституційної демократії, до авторитарного режиму. У неліберальному конституціоналізмі кожен складник конституційної демократії, як-от писана конституція, конституційний контроль, верховенство права, демократія та права людини, є спостережуваним – вони існують *de jure* – але жоден зі складників не переважає у їхній цілісності» [10, с. 4].

Аналізуючи наведені та інші підходи до ад'єктивного конституціоналізму, що набули поширення в зарубіжній літературі, слушно видається критична оцінка А. Чарноти, який зазначає, що переважно йдеться про патологію єдиної позитивної еталонної моделі ліберально-демократичного конституціоналізму, своєрідне захворювання, яке потрібно вилікувати [11, с. 44–46]. До прикладу, Дж. Фрозіні та Р. Кальво, вказуючи, що неліберальний конституціоналізм завжди був спірною категорією, зауважують, що вона позначає певну конституційну практику, яка засвідчує відхилення від того, що розуміється як норма або, щонайменше, мінімальний стандарт. А втім використання цієї категорії може допомогти пролити світло на логіку та динаміку конституційних проєктів і практик у гібридних та сучасних авторитарних режимах [12, с. 251–252].

Дозволю не погодитися з таким підходом і натомість підтримати позицію Ґ. Халмая, який вважає оксюмороном поняття неліберального конституціоналізму, так само як й інші альтернативні різновиди. Він справедливо вказує, що їхню основу закладає протиставлення основних складників конституціоналізму: обмеження абсолютної влади, прихильності до верховенства права та захисту основоположних прав. І якщо головною характеристикою конституціоналізму є юридично обмежене правління, то ані авторитарні, ані неліберальні держави не спроможні задовільнити вимоги конституціоналізму. Ліберально-демократичний конституціоналізм з цієї причини, на переконання Ґ. Халмая, рівнозначний конституціоналізму як такому [13, с. 302–303].

Прагнення дослідити експансію авторитарного правління по всьому світу та концептуалізувати упредметнені у правових порядках різних держав результати цієї експансії через ад'єктивний конституціоналізм врешті призводять до сприйняття явища конституціоналізму як будь-якої, у певному сенсі довільної, практики державного владарювання, поза її зв'язком з визначеними ідеологією та доктриною, поза її цілепокладанням, і отже, безвідносно до бажаних чи лише тільки удаваних цілей і завдань, ефективності та результативності їхнього досягнення. І якщо, користуючись аналогією з клінікою захворювань, і твердити про патології явища конституціоналізму, то концептуалізація певної сукупності клінічних ознак таких патологій через ад'єктивний конституціоналізм видається хибною, адже у такому разі йдеться про концептуальну характеристику іншого стану державного владарювання – авторитаризму.

Владарювання у будь-якій конкретній державі не збігається, не може і не має збігатися з поняттям конституціоналізму як абстракцією концептуального рівня, з якою може бути зіставлена дійсність у її розвитку, але яка не здатна всеосяжно охопити цю дійсність. Однак не викликає жодних сумнівів, що твердячи про явище конституціоналізму у певній державі, ми твердимо про дещо набагато більше, ніж лише про те, що владарювання у цій державі є відмінним від ідеально деспотичного.

Розуміння та обґрунтування легітимності сучасної авторитарної держави так само, як і будь-якої іншої сучасної держави, свідчить про теоретичну і практичну неприйнятність або, принаймні, недостатність виведення легітимності державного владарювання чи то з харизми правителя або правлячої династії, чи то з релігійно освячених настанов або узвичаєної практики здавна наявного порядку. І сучасний авторитаризм, ототожнюючи легальність та легітимність, послідовно використовує нормативну значущість формальних конституційних процедур для утвердження та обґрунтування авторитарної практики правління. Сучасні авторитарні держави з цієї причини – це, за точним висловом У. Мерфі, держави, які мають «конституції без конституціоналізму» [14, с. 3].

Сучасна конституція є передусім нормативним актом, а конституційна теорія – передусім нормативістською теорією [15, с. 156]. Однак постановка та вирішення питання про природу й властивості конституції лише у площині нормативного буття неминуче призводить до ототожнення конституції та конституціоналізму. Вочевидь у цьому разі кожен правовий порядок має конституцію і є конституціоналізованим, незважаючи на те, що об'єктивація конституції як системи формально визначених вимог, за якими визнаються певні юридичні властивості, як така ще не зумовлює її ефективності та результативності, а різні конституції справляють цілком різний вплив на соціальну дійсність.

Водночас більш важливим видається інше. Конституціоналізм визначає і ґрунтується на концепті конституції, але цілком певному концепті конституції, конституції, яка, покликана здійснювати і, дійсно, здійснює нормативний вплив, якою не нехтують, і за якою визнається не тільки інструментальна цінність – конституція як така являє цінність. Саме це, думається, уможливило її універсальний регулятивний вплив на процес продукування політичних рішень та розв’язання політичних конфліктів у суспільстві. Конституціоналізм утверджує цінність конституції і вже з цієї причини не тотожний їй, уособлюючи традицію і здатність досягнення загального розуміння допустимої політичної діяльності. І як визначена політична вимога, без сумніву, конституціоналізм має визначене матеріальне – на противагу формальному – значення.

Тези доповіді виконано станом на 7 липня 2025 року, вони є складником триваючого дослідження і роботи над відповідною науковою статтею.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/rules> (дата звернення: 07.07.2025).
2. Thornhill Chris. Rights and Constituent Power in the Global Constitution *International Journal of Law in Context*. 2014. Vol. 10, № 3. P. 357–396.
3. Терлецький Д. С. Збройна агресія проти України як напад на конституціоналізм. *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : збірник тез VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 524–527.
4. Терлецький Д. С. Рух до Європейського Союзу як шлях до обмеженого та ефективного правління. *Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України* : збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 86–87.
5. Walker Graham. The Idea of Nonliberal Constitutionalism. *Ethnicity and Group Rights* / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 154–184.
6. Терлецький Д. С. Конституціоналізм та ефективне правління. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 2. С. 3–18.
7. Tushnet Mark. Varieties of Constitutionalism. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14, № 1. P. 1–5.
8. Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. *Cornell Law Review*. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391–462.

9. Tushnet Mark. The Possibility of Illiberal Constitutionalism? *Florida Law Review*. 2017. Vol. 69, № 6. P. 1367–1384.
10. Drinóczi Tímea. The European Rule of Law and Illiberal Legality in Illiberal Constitutionalism: the Case of Hungary. *MTA Law Working Papers*. 2019. № 16. P. 1–29.
11. Czarnota Adam. Constitutional Breakdown, Backsliding, or New Post-Conventional Constitutionalism? *Constitutionalism under Stress: Essays in Honour of Wojciech Sadurski* / eds. U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias. Oxford University Press, 2020. P. 39–50.
12. Frosini Justin O., Ramirez Ricardo Ramirez. Illiberal Constitutionalism: a Contradiction in Terms? *Percorsi costituzionali*. 2019. № 2. P. 251–271.
13. Halmai Gábor. The Making of «Illiberal Constitutionalism» with or without a New Constitution. The Case of Hungary and Poland. *Comparative Constitution Making* / eds. D. Landau, H. Lerner. Elgaronline, 2019. P. 302–323.
14. Murphy Walter F. Constitutions, Constitutionalism, and Democracy. *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S. N. Katz, M. B. Oliviero, S. C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 3–25.
15. Raz Joseph. On the Authority and Interpretation of Constitutions: Some Preliminaries. *Constitutionalism: Philosophical Foundations* / ed. L. Alexander. Cambridge University Press, 1998. P. 152–193.

Олена ТОМКІНА

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України*

Українська наука і держава в умовах воєнного стану: конституційні «точки опори»

Україна в умовах воєнного стану боронить не тільки власні й суміжних держав кордони, а і європейські цінності, що об'єднують Україну з цивілізованим демократичним світом та водночас ментально відгороджують її від російського загарбника. І наука, як значуща сфера людської діяльності, постає символічною «скринею», що відкриває, зберігає і поширює світом цінності свободи, демократії, рівності, поваги до людської гідності та ін.

Наука і держава – «інституційні полюси», які є взаємозалежними. Розвиток чи стагнація відносин між ними здатні впливати на економічні, соціальні, культурні та інші зміни у суспільстві, визначати стан його функціонування.

«Історичний досвід розвитку світової цивілізації, європейської спільноти, – слушно зауважив професор А. Павко, – переконливо засвідчує, що саме наука, як у минулому, так і в умовах сьогодення, була і залишається важливим інтелектуальним чинником, надійним, раціональним підмурком сильних держав і націй» [1, с. 26]. Тобто сучасний погляд на науку, звісно не применшуючи її інструментального значення для добування нових знань та відшукування об'єктивної істини, концентрується на її (науки) методологічній ролі як способу розквіту інтелектуального статусу демократичного суспільства та зміцнення його правових, політичних, соціальних, економічних та культурних підвалин.

В умовах воєнного стану наука та освіта зіткнулися з багатьма проблемами: значними руйнуваннями освітянської та наукової інфраструктури, відтоком здобувачів освіти, втратою кадрів, скороченням фінансування, відсутністю взаємодії науки та освіти з іншими галузями тощо [2, с. 15]. І все ж, як наголосив Президент НАН України, академік А. Загородній, «наука залишається нашим інструментом у боротьбі за сильну, незалежну та технологічно розвинену Україну, і, попри всі труднощі, ми не зупиняємось, бо знаємо: наші знання,

досвід і наполеглива праця сьогодні – це запорука безпечного та успішного майбутнього нашої держави» [3, с. 1].

Як закріплено в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848–VIII, рівень розвитку науки і техніки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід’ємної складової національної культури та освіти, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу у сфері наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб [4].

Сприяння держави розвитку науки, у тому числі в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення України, є її конституційним обов’язком: «Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв’язків України зі світовим співтовариством» (стаття 54 Конституції України) [5].

Цей обов’язок є важливим елементом конституційного статусу України як демократичної, соціальної, правової держави (преамбула, стаття 1 Конституції України) і водночас необхідним засобом реалізації її функцій у сфері науки. Український парламент, приписуючи такий обов’язок державі, визначив її роль гаранта, який через правові, соціальні, економічні, управлінські та інші засоби має всебічно підтримувати науку, створювати для неї належні умови, полегшувати реалізацію наукових завдань, стимулювати до їх виконання, заохочувати до наукового прогресу та інновацій, покращувати наукові спроможності, нести за розвиток науки відповідальність перед суспільством.

Реалізація конституційного обов’язку держави щодо сприяння розвитку науки покладається на систему органів державної влади та їх посадових осіб, а саме Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади, які у сфері наукової і науково-технічної діяльності, рівно як і в інших сферах суспільного життя, «зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (частина друга статті 19 Конституції України).

Повноваження органів державної влади як суб’єктів державного регулювання і управління у цій сфері визначені у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Приміром, Верховна Рада України здійснює державне регулювання, затверджує основні засади і напрями державної політики, пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та загальнодержавні програми науково-технічного розвитку України, а Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію державної науково-технічної політики, розвиток і

зміцнення науково-технічного потенціалу України, розроблення і виконання державних цільових наукових і науково-технічних програм; затверджує порядок використання коштів Національного фонду досліджень України, засновує гранти та премії Кабінету Міністрів України у сфері наукової і науково-технічної діяльності та визначає порядок їх надання тощо [4].

Виконуючи свій конституційний обов'язок щодо сприяння розвитку науки, держава має виходити з принципу єдності конституції та спиратися на її підвалини, що втілені в конституційних цінностях, принципах, правах тощо.

Конституцією України підтверджено «європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» (абзац п'ятий преамбули Основного Закону України). Тож політика держави за напрямом сприяння розвитку науки, враховуючи залученість України до Єдиного дослідницького простору, має орієнтуватися на чинні межі співпраці України та Європейського Союзу (далі – ЄС), мету наближення України до політики і права ЄС у сфері науки і технологій, на адаптивні для нашої держави принципи, форми і методи сприяння, а також на передовий досвід управління в цій сфері.

В Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, зафіксовано, що Сторони розвивають та посилюють наукове та технологічне співробітництво з метою як наукового розвитку як такого, так і зміцнення свого наукового потенціалу для вирішення національних та глобальних викликів. Сторони докладають зусиль для досягнення прогресу в набутті наукових та технологічних знань, важливих для забезпечення сталого економічного розвитку. Накопичення та обмін науковою інформацією сприяють підвищенню конкурентоспроможності Сторін шляхом розширення можливостей їх економіки щодо набуття та використання знань для комерціалізації нових продуктів та послуг. Сторони розвивають свій науковий потенціал з метою дотримання глобальної відповідальності та зобов'язань у таких сферах, як охорона здоров'я, захист навколишнього середовища, зокрема зміна клімату, та інші глобальні виклики (стаття 374).

Співробітництво України та ЄС (стаття 375) сприяє реформуванню та реорганізації системи управління науковою сферою з метою розвитку конкурентоспроможної економіки та суспільства, яке базується на знаннях [6].

Вагома підтримка українських вчених, що надається європейською науковою спільнотою від початку повномасштабного вторгнення росії, підтвердила надійність партнерства ЄС та України у сфері наукової співпраці та відданість спільним науковим цінностям.

У конституційній основі реалізації державою свого обов'язку сприяти розвиткові науки лежать і приписи статті 3 Конституції України, відповідно до яких: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Ці приписи системно пов'язані з іншими положеннями Конституції України, які прямо чи опосередковано стосуються прав у сфері науки (статті 34, 35, 41, 43, 53, 54 та ін.), і разом з міжнародною та європейською системами прав людини, що втілені, зокрема, у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Всесвітній конвенції про авторське право (1952 р.), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 року, фундаментують «право на науку».

В аспекті «права на науку» конституційний обов'язок держави сприяти її розвиткові укладається в доктрину, як позитивних, так і негативних зобов'язань, оскільки передбачає активну участь держави (законодавчими, фінансовими, інфраструктурними та іншими засобами) і пасивну – через утримання від неправомірного втручання в гарантовані Конституцією України права і свободи.

В умовах воєнного стану їх уразливість зростає через не лише об'єктивні чинники такого стану, а й потенційні конституційні обмеження. Більшість прав і свобод, пов'язаних із наукою, а також їхні гарантії, підпадають під дію статті 64 Конституції України. Зокрема, можуть бути обмежені свобода наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з інтелектуальною діяльністю, право на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

Проте з огляду на ключову роль науки для держави, особливо у воєнний час і протягом повоєнного відновлення України, вбачається за доцільне переглянути, принаймні на доктринальному рівні, конституційний підхід до правообмеження, доповнивши закріплений у статті 64 Конституції України перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені, хоча б статтею 54.

Реалізація державою конституційного обов'язку сприяти розвиткові науки відбувається на базі моделі взаємодії таких соціальних інститутів: «освіта-наука-бізнес-влада», що закладена в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Зазначена модель відтворює міжсекторальний зв'язок соціально-політичного типу «людина-громадянське суспільство-держава».

Механізм взаємодії зазначених інститутів за цією моделлю має спиратися на систему конституційних принципів, які прямо закріплені в Основному Законі України або впливають з його змісту. Йдеться про засади верховенства права, доброчесності, партнерства, публічності держави, насамперед її доступності, прозорості, контрольованості, взаємної відповідальності тощо.

Послугуючись зазначеними та іншими конституційними принципами і гарантіями («точками опори»), і в умовах воєнного стану в Україні, і під час повоєнного відновлення, вдасться у межах права домогтися стимулюючого розвитку української науки, що в кінцевому підсумку сприятиме перемагаючому поступу нашої держави до збереження її суверенітету і незалежності.

Список використаних джерел:

1. Павко А. Українська фундаментальна наука – інтелектуальний чинник у формуванні традицій і цінностей європейської цивілізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2024. № 1 (10). С. 26–31. URL: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2024/10-5/11>.
2. Воробей В. О., Гбур З. В., Палагусинець Р. В. Стан освіти і науки в умовах воєнного стану. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 4. 20 с. URL: <https://www.nauka.com.ua/index.php/dy/article/view/1398/1408>.
3. Національна академія наук України у 2024 році. Інформаційне видання / авт. кол.: В. Л. Богданов (відп. ред.) та ін.; НАН України. Київ : Академперіодика, 2025. 42 с.
4. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 року № 848–VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 3. Ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яку ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

Oksana SHCHERBANIUK

*Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of the Procedural Law
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Professor of the Faculty of Law of Vilnius University,
Member of the Scientific Advisory Council
of the Constitutional Court of Ukraine,
Member of the Scientific Advisory Council to the Chairman
of the Verkhovna Rada of Ukraine*

Restoration and Modernization of Constitutional Democracy: Post-War Challenges for Ukraine

Democracy and peace are two criteria by which the impact of constitutions should be evaluated. For countries emerging from war or facing the threat of war, the importance of sustainable peace is self-evident. Until recently, constitutional theory focused on constitutions in stable political contexts, rather than on the importance of constitutions in periods of political change.

However, it is «transitional constitutionalism» or «new constitutionalism» that best recognizes the multifaceted role of such constitutions [1]. As R. Tietel points out, constitutionalism is «inextricably woven into transformational politics» – codifying and transforming the prevailing consensus.

Building resilient democratic institutions is a key task in peacebuilding. The development or updating of the Constitution is aimed both at creating new democratic institutions and at ensuring their protection in the long term. If not carefully designed and implemented, democratic institutions can cause conflict in sharply divided societies.

In some post-war situations, new constitutions were adopted, and the results are mixed. At its best, constitutional intervention can generate social consensus on constitutive issues and, at the same time, serve as a healing process in deeply divided societies. At worst, it could be a quick fix for legitimacy that gives the incumbent a thin veil of legitimacy but remains a dead letter – a tool that is abused or ignored – and thereby discredits the democratic process itself. Critical factors in this regard are time and how the Constitution was created.

Studies of constitutional design in developing countries show that parliamentary democracy is preferable to presidential democracy, since the latter promotes zero-sum competition, deadlocks, and personalist leadership. This issue remains especially relevant for post-war conflict situations. Parliamentarism is the optimal system for resolving conflicts within a democratic framework because it includes, rather than excludes, and encourages compromise and coalitions.

After the conflict, countries face the difficult task of reconstruction. Post-conflict reconstruction is rebuilding a country's political, social, and economic infrastructure after the destruction caused by conflict or war. This multidimensional process is crucial for physical reconstruction, restoring public trust, and promoting long-term economic stability.

Indeed, the word «reconstruction» has been used about Ukraine since the spring of 2022 at the EU level. This is an excellent achievement for the community of post-conflict researchers and research centers, which relentlessly emphasize the importance of conflict resolution and post-conflict as a complex spectrum where reconstruction issues must be considered from the early stages. New challenges to good governance and the rule of law, such as corruption, must be carefully considered and managed when designing international physical reconstruction and investment efforts.

The European Union and the G7 countries have already held several rounds of discussions on the reconstruction of Ukraine. For example, in July 2022, they gathered in Lugano for the first Ukraine Recovery Conference (URC) after the start of the war. This event is part of a series of URCs held in different cities since 2017 to address structural problems affecting Ukraine's political and economic life. In October 2022, the «International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernization of Ukraine» was held in Berlin.

Reconstruction is a long-term process, dealing with both material and non-material damage caused by the conflict. Moreover, it should be «broadly understood as a complex, holistic and multidimensional process encompassing efforts to improve military (restoration of law and order) simultaneously, political (governance), economic (recovery and development) and social conditions (justice and reconciliation)» [2].

Constitutional changes are a key tool for adapting Ukrainian legislation to EU requirements, particularly the so-called Copenhagen criteria, which include the stability of democratic institutions, the rule of law, and the protection of human rights and minorities. In the post-war period, these changes were of particular importance, as Ukraine sought to restore the destroyed infrastructure and build a sustainable democratic state.

Prerequisites for constitutional changes

The Constitution of Ukraine of 1996, despite its progressiveness at the time of adoption, needs to be updated due to new challenges:

- *European integration:* EU candidate status (obtained on 23 June 2022) requires harmonizing constitutional norms with the Copenhagen criteria (stability of democratic institutions, rule of law, protection of human and minority rights).

- *Post-war challenges:* The war has caused massive human rights violations, destruction of infrastructure, and the need for reintegration of the occupied territories, which requires legal regulation.

- *Public demand:* The active role of civil society and a high level of support for European integration (more than 80 % of citizens support joining the EU, according to 2023–2024 surveys) pressure the authorities to carry out reforms.

- *International support:* Ukraine's partners, in particular the EU, the United States, and international organizations, emphasize the need for reforms, in particular in the anti-corruption and judicial spheres, as a condition for financial and political support for reconstruction

Lessons for Ukraine:

1. *Priority of EU law:* Enshrinement of the priority of European legislation in the Constitution will help to avoid legal conflicts.
2. *Independence of the courts:* The constitutional changes should guarantee the independence of the judiciary in order to avoid the scenario of Poland or Hungary.
3. *Decentralization:* Consolidating the powers of local communities will contribute to the effective reconstruction and reintegration of the occupied territories.
4. *Public engagement:* Broad public consultation and transparency of reforms will increase their legitimacy.
5. *International support:* Cooperation with the EU and the Venice Commission can ensure that reforms align with European standards.

Challenges for Ukraine in the context of the CEE experience

Ukraine faces unique challenges that distinguish it from CEE countries:

- *Military context:* Unlike the CEE countries, Ukraine is carrying out reforms in the context of war and post-war reconstruction, which limits resources and complicates the process.
- *Reintegration of the occupied territories:* The issue of Crimea and Donbas requires special constitutional provisions that have no analogues in the CEE countries.
- *Corruption:* As in Romania and Bulgaria, corruption remains a serious problem requiring strengthened anti-corruption mechanisms.

- *Public trust*: Low trust in state institutions in Ukraine (compared to CEE countries at the time of accession) requires the active involvement of civil society.

Recommendations for Ukraine

Based on the experience of the CEE countries, Ukraine can:

- Make specific changes to the Constitution: For example, add a provision on the priority of EU law, similar to Poland or the Czech Republic.
- Create a special act: As in Estonia, adopting a separate Constitutional Act on European Integration can simplify adaptation.
- Strengthen anti-corruption bodies: Consolidating their independence at the constitutional level, as in Romania.
- Carry out decentralization: Complete the reform by consolidating the powers of communities, as in Poland or the Czech Republic.
- Involve international experts: Cooperation with the Venice Commission and the EU will ensure that reforms align with standards.

Thus, the constitutional reforms of Central and Eastern European countries after joining the EU demonstrate the importance of harmonizing with EU law, strengthening the rule of law, protecting human rights, and decentralization. The experience of Poland, the Czech Republic, the Baltic States, Romania, and Bulgaria highlights the need for transparency, community engagement, and international support. For Ukraine, these reforms are especially relevant in the context of post-war reconstruction and European integration. Considering the positive experience and avoiding mistakes of the CEE countries will help Ukraine effectively modernize the Constitution to become a full member of the EU.

Post-war reconstruction presents a unique opportunity to modernize the Constitution to create a resilient, democratic, and European Ukraine, ready for full EU membership.

References:

1. Teitel R., *Post-Communist Constitutionalism: A Transitional Perspective*, 26 Colum Hum Rts L Rev 167, 168 (1994).
2. Tzifakis N., «Post-Conflict Economic Reconstruction», in *Encyclopedia Princetoniensis*. URL: <https://pesd.princeton.edu/node/586>.

Артем ЯНЧУК

доктор юридичних наук, професор

Тамара МАЗУР

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ*

Конституціоналізм в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення України

Триває четвертий рік героїчного протистояння України проти збройної агресії рф. Це достатній час для осмислення реалій українського конституціоналізму, визначення його здобутків у цих трагічних для Українського народу і держави умовах та окреслення перспектив повоєнного відродження України й розвитку конституціоналізму в мирних умовах.

За визначенням, конституціоналізм являє собою розгорнуту систему політико-правових ідей та відповідної юридичної практики виникнення, становлення і функціонування конституції як особливого джерела публічного права. У загальних рисах доктрина конституціоналізму означає, що в суспільстві існує згода стосовно того, що конституція є особливим актом народоправства, у якому визнаються і гарантуються власність, свобода, поділ влади, а також суб'єктивні права людини [1, с. 404].

З початку широкомасштабної агресії російської федерації проти України та запровадження правового режиму воєнного стану в Україні вітчизняні науковці почали глибше досліджувати питання конституціоналізму в умовах воєнного стану [2–4], а також доктрину обороноздатної демократії [5–6].

Сьогоднішній український конституціоналізм втілює всі свої доктринальні характеристики та водночас як правове явище заломлюється крізь призму суспільно-політичних реалій як «оборонний конституціоналізм» в умовах воєнного стану.

Введення правового режиму воєнного стану у разі збройної агресії чи загрози зовнішнього нападу, небезпеки для державної незалежності України, її суверенітету та територіальної цілісності передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміні-

страціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина [1, с. 115].

При обмеженні в умовах воєнного стану окремих конституційних прав і свобод людини (наприклад, свобода пересування, недоторканність житла) та посиленні водночас ролі державних інституцій для забезпечення ефективної оборони та протидії агресору важливим, на нашу думку, є дотримання балансу між необхідністю забезпечення безпеки та захисту прав і свобод громадян.

Тому конституціоналізм в умовах воєнного стану піддається складним викликам, що вимагає підвищеної уваги до конституційних цінностей та пошуку ефективних механізмів їх реалізації в умовах надзвичайних обставин.

Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову як невід’ємна ознака конституціоналізму в умовах воєнного стану більш виражений на своєму якісно вищому рівні як принцип єдності державної влади. І це закономірно, адже необхідність реагування на нагальні виклики збройної агресії вимагає надзвичайної функціональної спроможності державних органів, активної і злагодженої роботи всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

Особлива роль у функціонуванні «оборонного конституціоналізму» належить парламенту – Верховній Раді України.

Від початку збройної агресії РФ проти нашої держави Верховна Рада України постала єдиним парламентським фронтом. Інституційна мобілізація українського парламенту, що завжди формувався і функціонував на демократичних засадах, в умовах реальної війни засвідчила не лише його спроможність щодо реалізації повноважень як єдиного законодавчого органу держави, а й потенціал до об’єднання політичних сил та української нації задля захисту її історичного вибору й демократичних цінностей усього цивілізованого світу [7, с. 18].

В умовах правового режиму воєнного стану Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади ухвалювала і продовжує ухвалювати необхідні державницькі рішення, твердо відстоюючи інтереси Українського народу і дотримуючись балансу між необхідністю забезпечення безпеки та захистом прав і свобод громадян.

Так, за час воєнного стану для здійснення пленарної діяльності Верховна Рада України збиралася 214 разів, розглянула 2 450 питань порядку денного, 990 законів було ухвалено в цілому, в тому числі 115 ратифікаційних законів та 40 денонсацій. Із 24 лютого 2022 року парламент ухвалив близько 480 зако-

нодавчих актів, пов'язаних із протидією збройній агресії російської федерації проти України, 16 заяв та 56 звернень до міжнародної спільноти.

Інший бік сучасного українського конституціоналізму пов'язаний із євроінтеграційними прагненнями України. У період із 23 червня 2022 року, з дня отримання Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, Верховна Рада України ухвалила 104 закони у сфері європейської інтеграції, в тому числі 43 закони, спрямовані на виконання рекомендацій Висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, ще 28 законопроектів прийнято за основу. Отже, незважаючи на те, що Українська держава функціонує в умовах воєнного стану, євроінтеграційні процеси не тільки не зупинилися, а навпаки, набули ще більших позитивних імпульсів.

25 червня 2024 року офіційно розпочався новий, найвідповідальніший етап євроінтеграційного поступу України – переговори про вступ до Європейського Союзу.

Наразі завершено підготовлення проєкту Дорожньої карти з функціонування демократичних інституцій, зокрема розділу про Парламент, яка була затверджена Кабінетом Міністрів України 14 травня 2025 року [8]. Дорожню карту передано Європейській Комісії та державам-членам ЄС для затвердження.

Серед ключових напрямів реформ варто виокремити такі:

- удосконалення процедур парламентського контролю та звітування Уряду;
- ухвалення Комунікаційної стратегії Верховної Ради України на 2025–2028 роки;
- впровадження Стратегії формування інноваційного цифрового Парламенту (Open, Smart, Innovative, Green, Safe);
- розширення цифрових форматів взаємодії з громадянами, з урахуванням безпекових умов;
- запровадження спеціальної процедури розгляду євроінтеграційних законопроектів;
- ухвалення оновленої Постанови про внутрішню реформу та посилення інституційної спроможності Верховної Ради України (відповідно до рекомендацій Європарламенту);
- законодавче врегулювання діяльності коаліції та опозиції;
- покращення якості законодавчого процесу: боротьба із «законодавчим спамом», гендерно-правова експертиза, оцінка впливу законопроектів (ex ante) та правовий моніторинг ухвалених законів (ex post);
- створення Офісу нормопроєктування як інституції з підтримання якісного законодавства тощо.

Реалізація вказаних заходів запланована на 2025–2028 роки, а їх успішне впровадження дозволить, зокрема, забезпечити стійкість демократичних інституцій, підвищити інституційну готовність парламенту до стандартів ЄС, удосконалити процес правотворчості.

Реальність конституціоналізму значною мірою залежить від якості втілення в законодавстві та практичної реалізації його ключових ідей і цінностей. Ключову роль у підвищенні якості українського законодавства має відігравати впорядкування правотворчої діяльності на оновлених правових засадах, що має забезпечити ухвалений у 2023 році Закон України «Про правотворчу діяльність» [9].

Серед новел зазначеного закону, які мають важливе значення для повоєнного відновлення України, слід виокремити запровадження механізму юридичного прогнозування правотворчої діяльності. Зокрема, передбачається визначення тенденцій розвитку сучасної правової системи: соціальних потреб, публічних інтересів і суспільних відносин, які потребують врегулювання у спосіб правотворчої діяльності; перспективних форм і методів правового регулювання відносин та інших чинників, що впливають на системний і логічний розвиток законодавства.

Слід підкреслити необхідність концептуальних напрацювань перспектив функціонування публічної політики для успішного повоєнного розвитку Української держави. Одним із важливих документів юридичного прогнозування в Законі України «Про правотворчу діяльність» передбачається розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України, у якій має бути здійснено системне передбачення розвитку законодавства України, його окремих галузей, сфер і напрямів.

Наукова концепція розвитку законодавства має своїм завданням забезпечення стабільності законодавства, його системного характеру, повноти правового регулювання, забезпечення взаємозв'язку між структурними елементами всієї системи українського законодавства. Концепція має забезпечити не тільки системний розвиток усього правового масиву, а й верховенство Конституції у системі законодавства України, оскільки конституційні положення мають відігравати засадничу роль і становити фундамент і основних кодифікаційних актів, і найважливіших первинних законів [10, с. 332–333].

Істотними новелами цього закону є встановлення чіткої ієрархії нормативно-правових актів, правових засад планування правотворчої діяльності, запровадження аналітичних документів публічної політики, у тому числі зеленої та білої книг, здійснення оцінки впливу проєкту нормативно-правового акта на суспільні відносини (impact assessment), встановлення обов'язковості розроблення концепції проєкту кодексу або первинного закону, запроваджен-

ня механізму правового моніторингу й порядку його здійснення, створення (міністерством, що забезпечує формування державної правової політики) Єдиного глосарію правових термінів тощо. Принагідно зауважимо, що на офіційному вебсайті Верховної Ради України міститься ресурс «Термінологія законодавства», який станом на 31.07.2025 налічує 114 083 терміни [11], а також тезаурус «EUROVOC», що налічує 18 161 термін українською, 16 718 термінів англійською мовою [12].

Варто зазначити, що згідно з «Прикінцевими положеннями» Закону України «Про правотворчу діяльність» він вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, а тому всім суб'єктам правотворчості необхідно за такий встановлений перехідний період бути готовими до належної реалізації положень цього закону.

Важливість положень вказаного закону для суб'єктів законо- та правотворення в Україні й наявність у ньому численних новел зумовили необхідність підготовлення науково-практичного коментаря цього закону [13] ще до вступу його в дію – з метою якнайкращого захисту прав і свобод людини і громадянина. З огляду на відсутність практики правозастосування, під час коментування статей закону акцент зроблено на відповідні доктринальні напрацювання, міжнародні стандарти, юридичні позиції Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини тощо.

У продовження цієї теми слід додати, що Національна академія правових наук України із кращими фахівцями провідних навчальних і наукових закладів України розробили науково-практичний коментар до Конституції України [14]. Як зазначено у вступному слові Президента України В. Зеленського до нього, коментар, зокрема, покликаний слугувати утвердженню в нашому суспільстві «букви і духу» Конституції, поваги до фундаментальних засад нашої державності, її славної історії, героїчного сьогодення і омріяного майбутнього.

Важливо, що цей коментар укладено з урахуванням дії правового режиму воєнного стану та визначених напрямів євроінтеграційного поступу нашої держави на шляху до Європейського Союзу та євроатлантичних структур, він враховує відповідні доктринальні напрацювання, міжнародні стандарти, рішення Європейського суду з прав людини, юридичні позиції Конституційного Суду України.

В утвердженні та розвитку сучасного українського конституціоналізму не можна обійти увагою роль Конституційного Суду України, адже, як слушно наголошує О. Петришин, Конституційний Суд Українидіє як інституція, що покликана захищати конституційні цінності: суверенітет, територіальну цілісність, демократію, права людини, верховенство права [6].

В останні роки проблемні питання діяльності Конституційного Суду України та захисту ним конституційних прав і свобод громадян в умовах воєнного стану висвітлювали у своїх наукових працях С. Головатий, О. Петришин, В. Городовенко, О. Совгиря, В. Колісник, О. Гришук та інші [15–19].

Юридичні позиції Конституційного Суду України розвивають конституційні положення та, безумовно, їх мають застосовувати суб'єкти правозастосування у своїй повсякденній діяльності.

Досліджуючи еволюцію української офіційної доктрини конституційного права, С. Головатий слушно зазначає, що конституційна доктрина *per se* скеровує до якогось конкретного юридичного принципу, конкретної теорії та навіть до юридичної практики, і кожне саме собою пояснює, як слід розуміти й застосовувати конституцію, а відтак, як до цього підступитися та в якому напрямі рухатися задля цього; офіційна доктрина конституційного права охоплює низку ключових конституційних доктрин, які становлять підвалини нашого національного конституційного ладу; застосовувані Конституційним Судом України доктрини не є статичними, деякі з них із часом зазнали еволюції у відповідь на питання, що їх поставила на порядок денний практика політичного або правничого життя [20, с. 5, 31].

Суддя Конституційного Суду України В. Городовенко, аналізуючи одне з рішень Суду, зауважує, що держава у разі виникнення умов воєнного стану може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків для збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю. Також, як вбачається з практики Конституційного Суду України, Конституція України гарантує посилений соціальний захист окремим категоріям осіб (зокрема військовослужбовцям), з урахуванням цього здійснюється захист та забезпечення їхніх конституційних соціальних прав [16].

Заслугує на увагу практика Конституційного Суду України, коли в рішенні для дотримання балансу приватних інтересів суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано відповідне право, і публічного інтересу в збереженні збалансованості Державного бюджету України під час дії в Україні воєнного стану Суд відтерміновує втрату чинності визнаного неконституційним окремого положення закону. Наприклад, у пункті 2 резолютивної частини Рішення від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 зазначено, що підпункт 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889–VIII, визнаний неконституційним,

втрачає чинність через три місяці з дня припинення чи скасування в Україні воєнного стану.

У такому випадку Конституційний Суд України відновлює порушені права відповідної категорії громадян та надає можливість отримати відповідну сатисфакцію після завершення воєнного стану і в такий спосіб, з одного боку, враховує можливості держави, а з другого, підтверджує, що людина є основним виміром науково-практичної парадигми конституціоналізму, головним орієнтиром його подальшого розвитку, індикатором перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології і практики [21, с. 19].

Отже, діяльність і юридичні позиції Конституційного Суду України є надзвичайними в умовах воєнного стану. Значущим кроком для забезпечення функціональної спроможності Суду, на нашу думку, стало відновлення мінімального кворуму з 12 суддів для проведення засідань Великої палати Конституційного Суду України, дієвість та незалежність якого є фундаментальною основою для утвердження конституціоналізму.

Після завершення воєнного стану, поза всяким сумнівом, будуть скасовані всі встановлені обмеження конституційних прав і свобод, буде повною мірою відновлене дотримання конституційних норм та принципів. Разом із тим необхідно буде провести аналіз та оцінку досвіду, отриманого державою, всіма її інститутами під час воєнного стану. Такий досвід має бути імплементований у національне законодавство задля зміцнення українського конституціоналізму.

Водночас головним екзистенційним питанням повоєнного відновлення України має бути відновлення генофонду та збільшення населення держави [10, с. 338], адже станом на липень 2025 року населення України оцінюється приблизно в 32 (за іншими джерелами – 28–30) мільйони осіб з урахуванням окупованих територій [22], що фактично на 20 мільйонів менше, ніж на момент здобуття Україною незалежності у 1991 році.

Повоєнне відновлення має охоплювати всі надзвичайно важливі актуальні на сьогодні проблемні питання, зокрема щодо соціального захисту громадян, відновлення соціальної та критичної, зокрема енергетичної інфраструктури, реабілітації ветеранів тощо.

Надзвичайно важливою в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення України є проблема гарантування належного соціального захисту для всього населення України, й особливо тих осіб, які втратили повністю або частково працездатність, у тому числі отримали інвалідність; втратили власне житло, набули статусу внутрішньо переміщених осіб тощо [10, с. 327].

Попри щоденні загрози життю і здоров'ю українських військовослужбовців і цивільного населення, завдану країною-агресором непоправну шкоду Україні,

її економіці та інфраструктурі, на порядку денному мають бути питання про відновлення України, про істотну модернізацію економіки та інших галузей відповідно до сучасних вимог суспільного розвитку.

Процес відновлення, вочевидь, порушить також чимало правових проблемних питань, у тому числі конституційного рівня, які неможливо вирішити без проведення ретельного наукового аналізу, належного обґрунтування та громадського обговорення.

З огляду на це пріоритетного характеру набувають наукові дослідження, що спрямовані на правове забезпечення діяльності державних інституцій, які виконують функції, безпосередньо пов'язані з наближенням перемоги на фронті, реалізацією євроінтеграційного вектора розвитку українського законодавства, післявоєнного відновлення України, притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів проти людства, воєнних злочинів, злочинів геноциду й інших, відшкодуванням шкоди, заподіяної українським фізичним і юридичним особам, Українській державі, її інфраструктурі, природним ресурсам тощо.

Список використаних джерел:

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016 / Т.4 : Конституційне право / ред. кол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с.
2. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення : матеріали Міжнар. наук. конф. з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року) : ел. збірник. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 126 с. URL: <https://constitutionalist.com.ua/konstytutsiia-ukrainy-v-period-vijny-ta-pisliavoiennoho-vidnovlennia-materialy-mizhnarodnoi-naukovoi-konferentsii-z-nahody-dnia-konstytutsii-ukrainy-23-chervnia-2023-roku-el-zbirnyk-kyiv-kyivskyj-nat/> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Конституціоналізм в умовах війни : збірник матеріалів учасників четвертої наук.-практ. конф. Львів : ПП «Видавництво „БОНА“», 2022. 264 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/konstytucionalizm_v_umovah_viny_2022.pdf (дата звернення: 29.07.2025).
4. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/krusyan_a_suchasnyy_ukrayinsky_konstytucionalizm_v_umovah_voyennogo_stanu_2022.pdf (дата звернення: 29.07.2025).
5. Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2017-2/pdfs/1-olena-boryslavska-demokratiia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi.pdf> (дата звернення: 29.07.2025).

6. Петришин О. Права людини в умовах обороноздатної демократії. URL: <https://ccu.gov.ua/library/prava-lyudyny-v-umovah-oboronozdatnoyi-demokratiyi> (дата звернення: 29.07.2025).
7. Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану : колективна монографія : у 4 т. / заг. ред.: Р. О. Стефанчук, І. М. Мишак, Л. А. Савченко ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ : Вид-во «Людмила», 2022. Т. 1 : Концептуальні засади та інституційні механізми реалізації державної політики / відп. ред. Коваленко А. А. ; Інститут законодавства Верховної Ради України. 2022. 314 с.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 року № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 „Основи процесу вступу до ЄС“». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
9. Про правотворчу діяльність: Закон України від 23 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3354-20#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
10. Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 392 с.
11. Термінологія законодавства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/termin> (дата звернення: 31.07.2025).
12. Тезаурус «EUROVOC». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/euro/uk/eurovoc> (дата звернення: 31.07.2025).
13. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність» / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Видавництво Ліра-К, 2024. 576 с.
14. Конституція України. Науково-практичний коментар / Ю. Г. Барабаш, А. П. Гетьман, С. Г. Серьогіна та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; за заг. ред Р. О. Стефанчука та О. В. Петришина. Київ : ВАІТЕ, 2024. 760 с.
15. Петришин О. Конституційний Суд України в умовах воєнного стану і повоєнне відновлення України. *Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції* : збірник матеріалів і тез II Маріупольського конституційного форуму (м. Київ, 6 жовтня 2023 року). Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 122–123.
16. Городовенко В. Соціальний захист людини в умовах воєнного стану: підходи Конституційного Суду України. *Соціальні права. Виклики воєнного часу* : збірник тез доповідей Шостої міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 6 липня 2023 року) / Верховний Суд [та ін.]. Харків : Право, 2023. С. 147–150. URL: https://web.ccu.gov.ua/sites/default/files/gorodovenko_v._socialnyy_zahyst_lyudyny_v_umovah_voennogo_stanu_0.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
17. Совгиря О. Верховенство права в умовах війни: виклики для конституційного судочинства України. *Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції* : збірник матеріалів і тез II Маріупольського конституційного форуму (м. Київ, 6 жовт-

- ня 2023 року). Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 140–146. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/sovgrya_o_verhovenstvo_prava_v_umovah_viyuny_vyklyku_dlya_konstytucijnogo_sudochynstva_ukrayiny_2023_0.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
18. Гришук О. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 6. С. 96–106.
19. Колісник В. Проблема поновлення прав особи після припинення окупаційного режиму. *Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою* : збірка тез наук. доповідей і повідомлень Міжнар. наук. конф. (23 грудня 2022 року) / Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків : Права людини, 2022. С. 109–111. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kolisnyk_v.p._problema_ponovlennya_prav_osoby_pislya_pryupynennya_okupacijnogo_rezhyму_2022.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
20. Конституція України в практиці Конституційного Суду: офіційне тлумачення та юридичні позиції. 1997–2023 / вступ. слово С. П. Головатого ; упоряд.: С. П. Головатий, В. М. Бесчастний, Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Ю. М. Михеєнко. Київ : ВАІТЕ, 2024. 450 с.
21. Крусян А. Український конституціоналізм в умовах війни: до постановки основних науково-практичних проблем та повоєнних тенденцій. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3. С. 16–28.
22. Скільки людей проживає в Україні у 2025 році. URL: <https://prostir.media/ukrayina/skilky-lyudej-prozhyvaye-v-ukrayini-u-2025-rotsi/> (дата звернення: 31.07.2025).

КОНСТИТУЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПРАВОВІ РІШЕННЯ

Збірник матеріалів
міжнародної конференції
з нагоди відзначення 29-ї річниці
ухвалення Конституції України

27 червня 2025 року

Підписано до друку 24.11.2025. Формат 64х90 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 4,57. Тираж 200 прим. Зам. 400.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26, к. 27.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 2570 від 27.07.2006 р.

2025 • Київ